

85, 125 (səhə)

A 99

Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biridir. Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bəzi məlumatlara görə, "Qarabağ" anlayışı VII əsrdən işlənib, XII əsrdən isə daha geniş yayılıb.

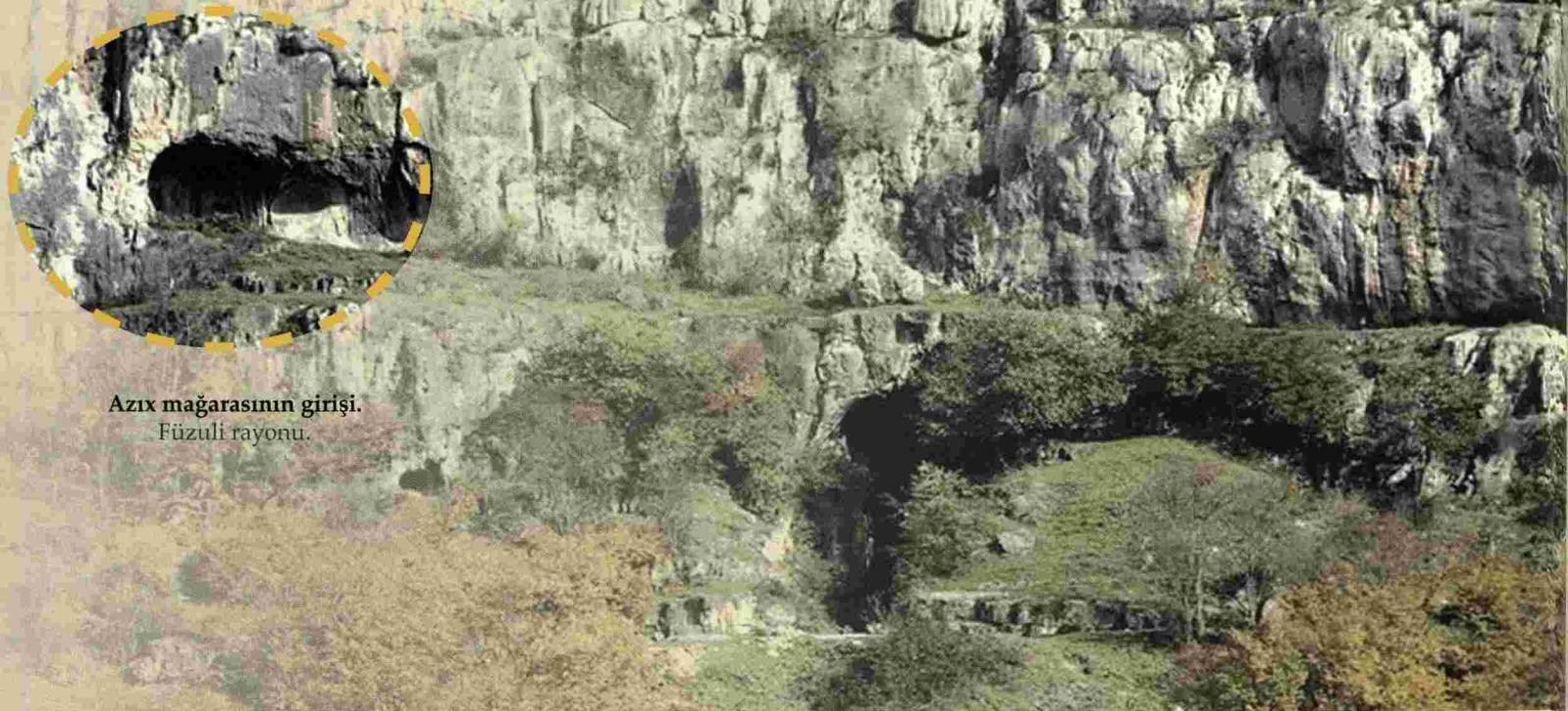
"Qarabağ" "qara" və "bağ" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib ("qara" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, rəng bildirməklə yanaşı, "böyük", "qalın", "sıx" mənasında da işlənir). Tədqiqatçılar "Qarabağ"ın "böyük bağ", "səfalı bağ" mənasında işlədildiyini də bildirirlər.

- 9301 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Şuşa qalasının "Gəncə" qapısı. XVIII əsr.

W y u a

Azix mağarasının girişi.
Füzuli rayonu.

Qarabağın tarixi

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün dünyanın ən qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Azix mağarasında (Füzuli rayonu) tapılan insan məskəni və ən qədim insanın qalıqları bu bölgənin Aralıq dənizi və Şərqi Afrika ilə birlikdə müasir insanların meydana gəldiyi məkanlardan olduğunu söyləməyə əsas verir. Azixin alt çöküntülərindən aşkar edilmiş əmək alətləri Quruçay mədəniyyəti adlandırılıb. 1968-ci ildə Azix mağarasından "Azixantrop" ("Azix adamı") adlandırılan ibtidai insanın (350-400 min il əvvəl yaşamışdır) alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılıb. Daş dövrünün sonrakı tarixi mərhələlərində, həmçinin eneolit (e.ə. VI-IV minilliklər), tunc və ilk dəmir (e.ə. IV minilliyin ortaları - I minilliyin əvvəlləri) dövrlərində Qarabağın həyatında ciddi dəyişiklik baş verdi. Son tunc və ilk dəmir dövrü (e.ə. XII-VII əsrlər) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adını alıb. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Aşşur çarı Adadnerariyə aid mixi yazı olan əqiq muncuq tapılıb.

Qarabağ bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olub. Antik və erkən orta əsrlərdə Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinin (e.ə. IV - eramızın VII əsri) mühüm vilayətlərindən biri idi. Albaniya dövlətində xristianlıq rəsmi din kimi qəbul edildikdən sonra bu din Qarabağda, xüsusilə onun dağlıq ərazilərində də yayıldı. Ərəb istilaları (VII-IX əsrlər), xüsusilə Albaniya dövlətinin aradan

Bəzi mənbələrdə Qarabağın dağlıq hissəsi "Arsax" adlandırılır. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, "Arsax" sözü də Qarabağın qədim türk etnoslarından biri olan saklarla bağlıdır. "Arsax" "ər" və "sak" sözlərinin birləşməsi ("Sakəri") kimi də izah olunur.

qaldırılması (705-ci il) Qarabağın həyatına da ciddi təsir göstərdi. Ərəb istilalarından Qarabağın tarixi ərazisində əhali etnik baxımdan eyni kökdən olduğu halda, işğaldan sonra vəziyyət dəyişdi. Xilafətin Azərbaycan üçün faciəli siyasəti nəticəsində xristianlığın yayıldığı dağlıq hissədə Alban kilsəsinin mövqeyi zəiflədi. Bundan istifadə edən erməni qriqorian kilsəsi dini üstünlüyü ələ aldı. Beləliklə, Qarabağın dağlıq hissəsində xristian albanlar arasında qriqorianlığın yayılması üçün əlverişli şərait yarandı və bununla da, Qarabağın dağlıq hissəsində əhalinin qriqorianlaşdırılması, daha sonra isə erməniləşdirilməsi

prosesi başlandı. Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Qarabağ Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin (975-1075-ci illər), Böyük Səlcuq imperatorluğunun (XI əsrin ortaları-XII əsrin əvvəlləri), Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (1136-1225-ci illər) hakimiyyəti altında oldu. XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində alban Xaçın knyazlığı yarandı, sonralar onun ərazisində, Xaçının özü də daxil olmaqla, Qarabağ-alban

məliklikləri (Xaçın, Vərən də, Dizaq, Güllüstan (Talış), Çiləbörd) meydana gəldi. Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə bütünlüklə Monqol imperiyasının, XIV əsrin sonu - XV əsrdə Teymurilər dövlətinin tərkibində idi. Şirvan hökmdarı I İbrahim (1382-1417-ci illər) Qarabağın düzənlik hissəsini öz torpaqlarına birləşdirə bildi. Qarabağ XV-XVIII

Azix adamının alt çənə sümüyü.
Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunur.

əsrin əvvəllərində Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468-ci illər), Ağqoyunlu (1468-1501-ci illər), Səfəvilər (1501-1736-ci illər) dövlətlərinin tərkib hissəsi idi.

Səfəvilər Qarabağ torpaqlarını bütöv halda Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyinə birləşdirdilər. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (1514-1555-ci illər, 1578-1590-cı illər və s.) Qarabağ əldən-ələ keçdi. 1590-cı il müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılan Qarabağ torpaqlarında Müfəssəl dəftər tərtib edilmişdi (1593-cü il). Həmin məlumata görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti 5 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Dini mənsubiyyətinə görə əhalinin 61%-i müsəlman,

qalanı isə qeyri-müsəlman idi. Qeyri-müsəlman əhali isə xristianlaşmış (və ya qriqorianlaşmaqda olan) albanlar idi. XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycan torpaqları İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürüldükdə Qarabağ Osmanlı dövlətinin tərkibində qaldı. Bu dövrə aid Osmanlı dəftərləri azərbaycanlıların bölgənin əsas əhalisi olduğunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətindəki 122 min nəfərədək əhalinin 80,3 min nəfəri (66%) azərbaycanlılar, 37,8 min nəfəri (31%) qriqorianlaşmış albanlar, 3,7 min nəfəri (3%) kürdlər idi.

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsində fəal iştirak edərək, Xəzəryanı torpaqları ələ keçirən Rusiya çarı I Pyotr (1682/89-1725-ci illər) bu torpaqlarda möhkəmlənmək və işğalçılıq planlarını genişləndirmək üçün ermənilərdən istifadə edilməsinə böyük önəm verirdi.

Bu məqsədlə o, 1724-cü il noyabrın 10-da erməni xalqına fərman imzaladı. Fərmanda ermənilərin işğal olunan Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi,

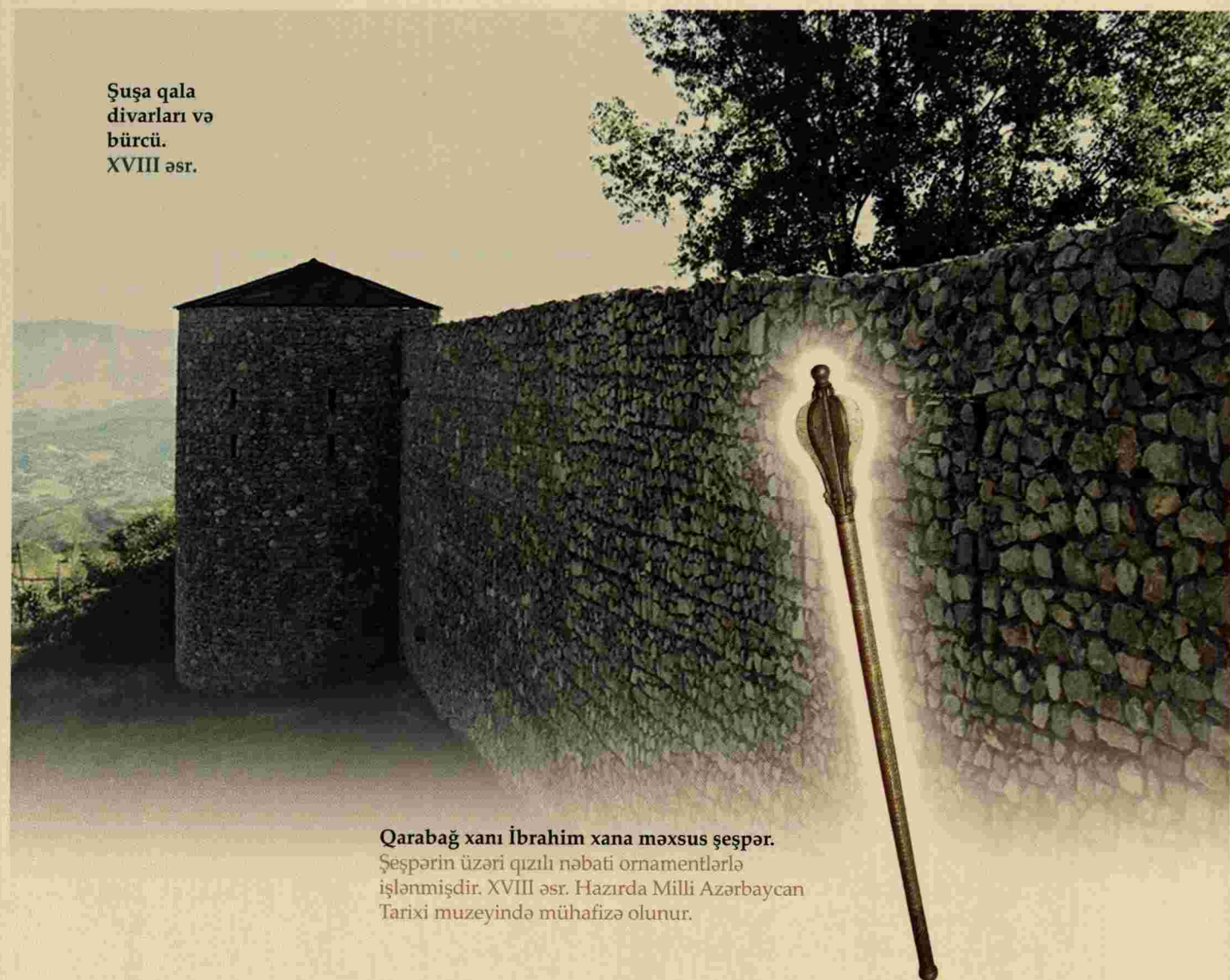
Zoomorf saxsı qab.

E.ə. IX-VII əsrlər. Füzuli rayonu, Mollaməhərrəmli kəndi.

Gəncəsər monastırı.

Kəlbəcər rayonu, Vəngli kəndi. 1238-ci il.

Şuşa qala divarları və bürcü.
XVIII əsr.

Qarabağ xanı İbrahim xana məxsus şəspər.
Şəspərin üzəri qızılı nəbatı ornamentlərlə işlənmişdir. XVIII əsr. Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi muzeyində mühafizə olunur.

onlara mehribanlıq göstərilməsi, boşalmış evlərin, münbit torpaqların onlara verilməsi, mühafizələrinin təşkil edilməsi, bütün bunları həyata keçirmək üçün müsəlmanların doğma yerlərindən deportasiyası nəzərdə tutulurdu.

Sonuncu Səfəvi hökmdarı III Abbasi (1732-1736-cı illər) yıxaraq, hakimiyyətə gələn Nadir şahı (1736-1747-ci illər) qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə qarşı cəza tədbirləri də Qarabağın alban müləklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi.

Nadirin ölümündən (1747-ci il) sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yarandı. Keçmiş Gəncə-Qarabağ əyalətində iki xanlıq - Gəncə və Qarabağ xanlıqları meydana gəldi. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutdu. Xanlığın banisi Pənahəli xan (1747-1763-cü illər) onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirdi. Xanlığın siyasi mərkəzi kimi, Şuşa şəhərinin əhəmiyyəti artdı. Qarabağ-alban müləklərinin separatçılıq fəaliyyətinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparıldı. Xanlığı daha da inkişaf etdirmək və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsində Pənah xanın fəaliyyətini oğlu İbrahimxəlil xan (1763-1806-cı illər) davam etdirdi. Müləklilər və onlara köməklik göstərən Rusiya imperiyasının xanlığa qarşı təşkil etdiyi "səlib yürüşü" boşa çıxdı. XVIII əsrin sonunda

Ağa Məhəmməd şah Qacar (1795-1797-ci illər) tərəfindən Qarabağ xanlığına qarşı təhlükə artdı. 1795-ci ildə həyata keçirilən yürüş zamanı Şuşa şəhəri 33 günlük mühasirəyə tab gətirsə də, 1797-ci il hücumunda Qacar Şuşanı ələ keçirə bildi. Lakin burada sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda işğalçılıq fəaliyyəti yenidən genişləndi. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan imperiyaya qatıldı, 1803-cü ildə Car-Balakən, 1804-cü ildə Gəncə xanlığı işğal olundu.

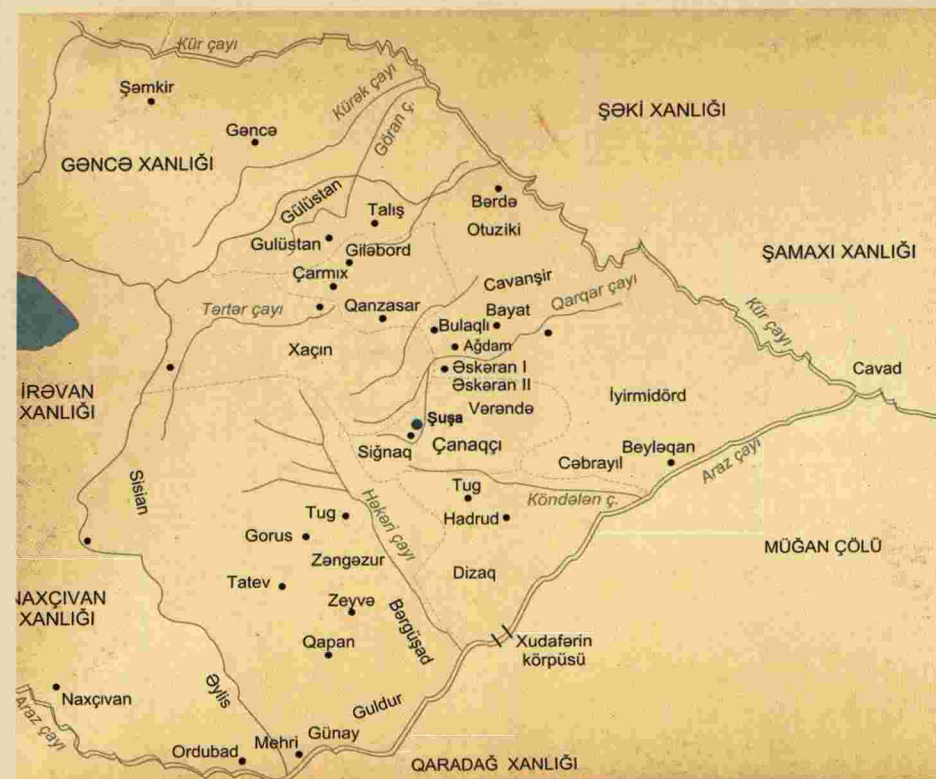
Belə bir tarixi şəraitdə Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası ilə Kürəkçay müqaviləsini (1805-ci il 14 may) imzaladı. Xanlıq, əslində, Rusiyaya ilhaq edildi. Qarabağda işğal rejiminin qurulmasına başlandı. 1806-cı ildə İbrahim xan ailə üzvləri ilə birlikdə vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Belə bir şəraitdə xanlığa keçən Mehdiqulu xanın (1806-1822-ci illər) hakimiyyəti möhkəm deyildi. Çar Rusiyası yerli və üstün mövqeyə malik olan müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini məqsədyönlü şəkildə zəiflətməyə, əksinə, mövqeyi zəif olan ermənilərin rolunu artırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Qarabağ xanlığı ləğv edilərək (1822-ci il) adı əyalətə çevrildi. Qarabağda komendant idarə üsulu yaradıldı. Qarabağ əyaləti Hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi Şuşa) tərkibinə daxil edildi. Bu dövrdə əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov Qarabağda, sözün əsl mənasında, erməni-Rusiya müstəmləkə sistemi yaratdı. Çar Rusiyasının 1840-cı il 10 aprel tarixli idarə-inzibati

islahatı nəticəsində Qarabağda Şuşa qəzası yaradıldı və Kaspi vilayətinə (mərkəzi Şamaxı) tabe edildi. Bununla da, Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirərək, yalnız coğrafi məfhum kimi qaldı. 1846-cı ildə həyata keçirilən yeni inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı (1859-cu ildən Bakı) quberniyasına tabe edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda, Şuşa qəzası bu dəfə onun tərkibinə verildi. Şuşa qəzasının ərazisində Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları təşkil edildi. Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirdi.

Çarizmin Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi, bütövlükdə onun, o cümlədən Qarabağın erməniləşdirilməsi ilə yanaşı gedirdi. Türkmənçay müqaviləsindən (1828-ci il) sonra bu hal daha müntəzəm xarakter aldı. Ermənilərin köçürülməsi müqavilənin 15-ci maddəsində təsbit olunmuşdu. Ədirnə müqaviləsi (1829-cu il) ilə Osmanlı imperiyasından da ermənilərin yeni işğal olunmuş ərazilərə, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi həyata keçirilməyə başladı. Bununla da, Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi üçün daha bir addım atıldı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolovun (1816-1827-ci illər) göstərişi ilə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə əlaqədar tərtib edilmiş Qarabağ əyalətinin təsvirinə (1823-ci il) görə, qeydiyyatla alınan 20095 ailə-dən 15729-u (78,3%) azərbaycanlı

(1111-i şəhərdə, 14618-i kənd-də), 4366-sı (21,7%) erməni (421-i şəhərdə, 3945-i kənddə) idi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada yeni erməni kəndləri (Marağalı, Canyataq və s.) meydana gəldi (ermənilər sonralar Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırıqları zaman bu köçürülmələr "şərəfinə" qoyduqları abidələri dağıdaraq, tarixi unudurmağa çalışmışlar). Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828-1830-cu illər arasında Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa İrandan 40 min, Osmanlı

imperiyasından 90 min erməni köçürülmüşdü. Qeyri-rəsmi erməni köçkünləri ilə birlikdə onların sayı 200 mini ötdü. Ermənilərin köçürülməsi sonralar da davam etdirildi. 1911-ci ilə aid rəsmi məlumata görə, Cənubi Qafqazda olan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu köçürülənlər idi. Artıq 1916-cı ildə Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində) əhalinin təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni idi. Köçkün ermənilərin əksəriyyəti Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşdırıldı. Çarizmin ermənipərəst siyasəti

Qarabağ xanlığı. XVIII-XIX əsrlər.

Yatagan.

Sonuncu Qarabağ xanlarının silah kolleksiyalarından. XVIII əsr. Türkiyədə istehsal olunub. Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi muzeyində mühafizə olunur.

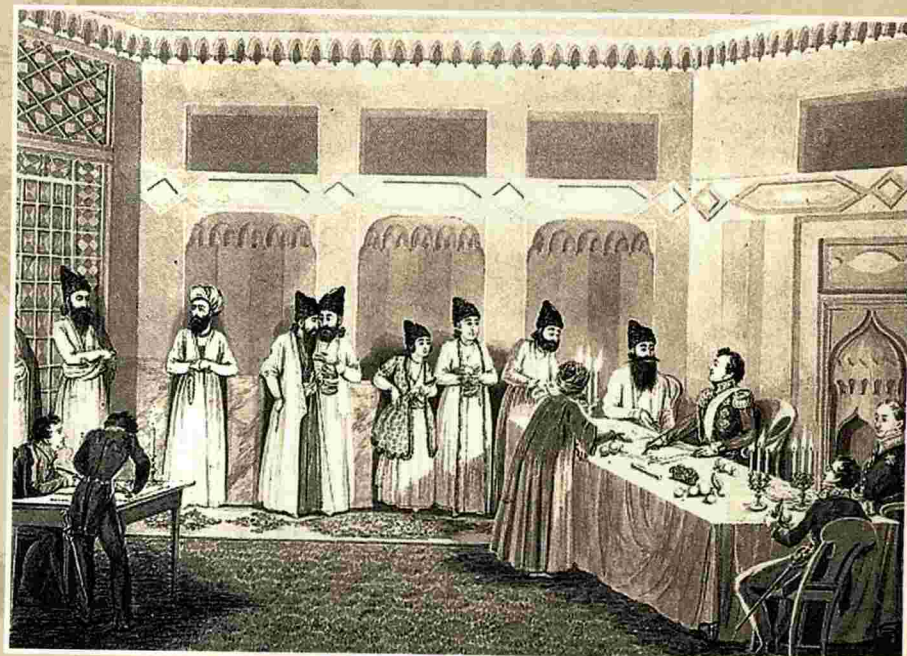
Şuşa şəhər qalasının açarı.
Gümüşdəndir, XVIII əsr.
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində
mühafizə olunur.

Dadivəng monastrı. Kəlbəcər rayonu, IV əsr.

Əsgəran qala divarları.
XVIII əsr.

**"Türkmənçay müqaviləsinin
imzalanması 10 fevral 1828-ci il".**
Maşkovin şəkildən litoqrafiya.

nəticəsində ermənilərin inzibati idarəçilikdə möhkəmlənməsi, köçürülmə prosesində saylarının mexaniki surətdə artırılması onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait sayəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər. Beləliklə, sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində yer alan ermənilər Rusiyaya arxalanaraq, sərsəm "Böyük Ermənistan" xülyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Bu bədnam siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli türk-müsəlman əhalisini məhv etmək və bu torpaqları ələ keçirmək idi. Ermənilərin 1890-cı ildən Osmanlı dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı xəyanətkar çıxışları uğursuzluğa düşər olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzinin Şimali Azərbaycana 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində daha dəhşətli soyqırımını törətdilər.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Qarabağın da tarixində mühüm hadisə oldu. Xalq Cümhuriyyəti Qarabağın bütün tarixi ərazisini respublikanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayır və burada siyasi hakimiyyətinin bərqərar

Qarabazar.
Füzuli rayonu. 1684 il.

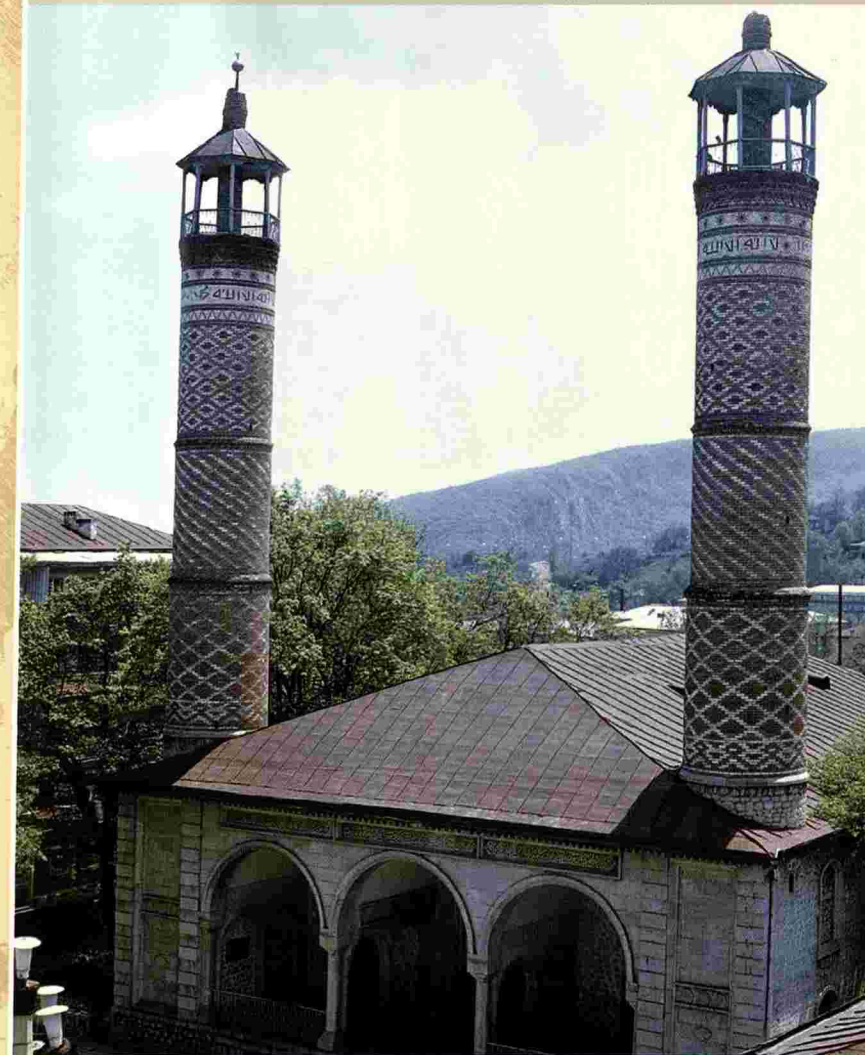

At heykəli.
Ağdam rayonu, XVIII əsr.

edilməsinə çalışırdı. Tiflisdə elan edilmiş Ermənistan Respublikası da Qarabağa əsassız iddia irəli sürürdü. Azərbaycan hökuməti bu iddianı qətiyyətlə rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sülhsevər siyasətinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağda hakimiyyətə nail olmaq üçün əvvəllər başladıkları soyqırım siyasətini davam etdirirdilər. Cümhuriyyət hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 1919-cu il yanvarın 13-də "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi.

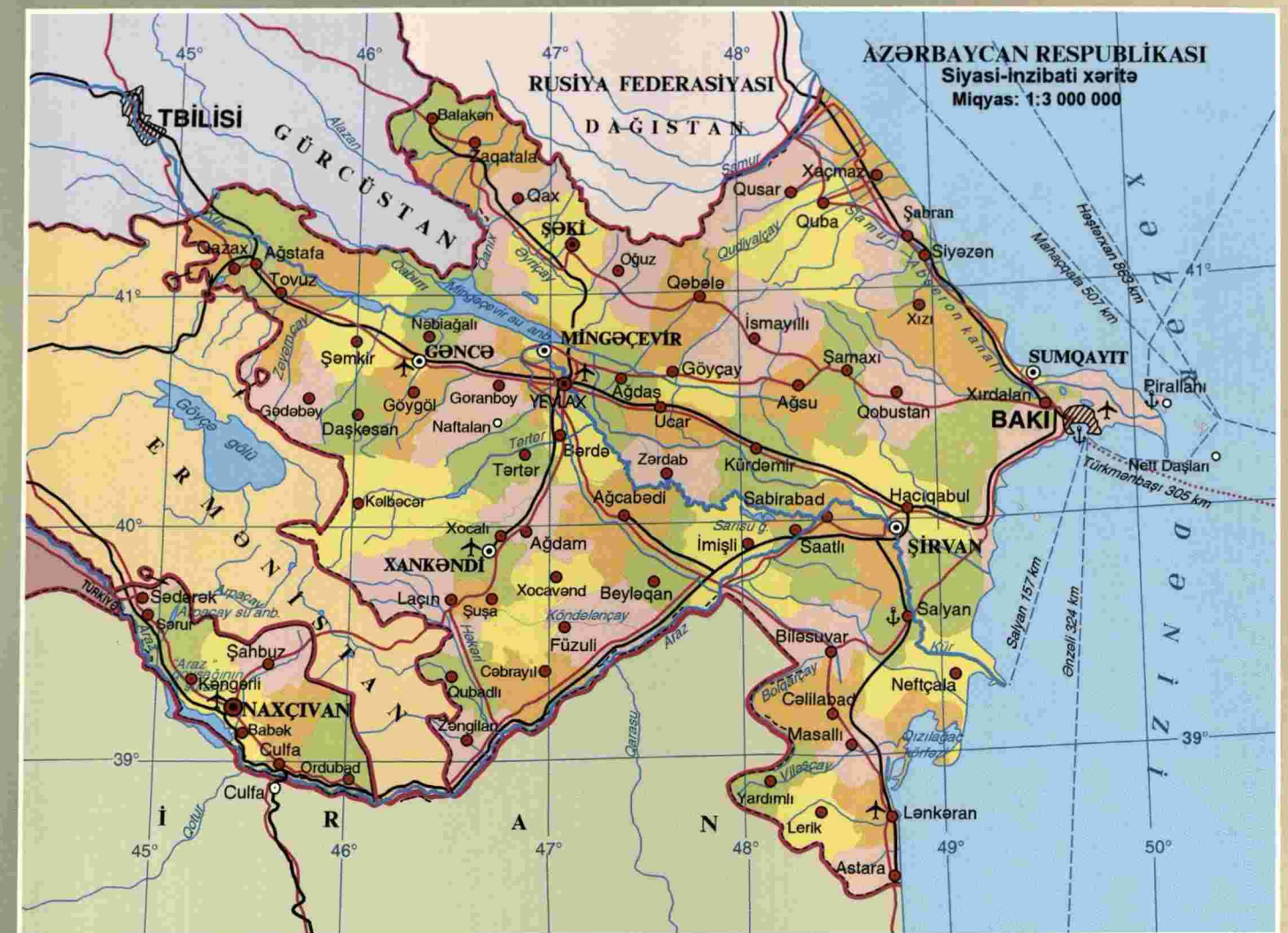
Bu vəzifəyə Xosrovpaşa bəy Sultanov təyin edildi. X.Sultanov 1919-cu ilin fevralında Şuşaya gələrək, vəzifəsinin icrasına başladı. Ermənistan Respublikasının etirazına, ingilis və amerikalılarla gərgin münasibətlərə baxmayaraq, Qarabağda qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli sahəsində mühüm işlər görüldü. Ermənilər isə Qarabağda etnik təmizləmə siyasətini davam etdirməyə cəhd göstərir, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədirdilər. Ermənilərin bolşevik Rusiyasının sifarişi ilə Qarabağda apardığı separatçı və işğalçı

Gövhərağa məscidi.
Şuşa şəhəri, XIX əsr.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 1918-1920-ci illər.

müharibə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi qüvvəsini daim həmin regiona cəlb edirdi ki, bu da dövlətin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vururdu.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra, mayın birinci yarısında Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarında sovet hakimiyyəti quruldu. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanın sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra, bolşevik Rusiyanın bilavasitə köməyi və iştirakı ilə Zəngəzurun böyük bir hissəsi ermənilərə verildi. Nəticədə, Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları bir-birindən ayrı salındı.

1923-cü il iyulun 7-də Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması ilə gələcək erməni separatçılığının əsası qoyuldu. Bununla yanaşı, Ermənistan SSR hökuməti də Dağlıq Qarabağa olan iddialarını davam etdirdi. 1920-30-cu illərdə istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonra yenidən fəallaşdılar. Ermənistan K(b)P MK katibi Q.Arutyunov 1945-ci ilin noyabrında

Stalinə müraciət edərək, Azərbaycan SSR-in DQMV-nin Qarabağ vilayəti kimi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Həmin müraciətin mətni ÜİK(b)P MK katibi G.M. Malenkov tərəfindən təklif üçün Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirova göndərildi. Bağirovun 1945-ci il 10 dekabr tarixli cavab məktubunda təkzibolunmaz faktlar əsasında sübut edilirdi ki, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir". Bu və digər inkar edilməz faktlardan sonra Ermənistan SSR-in iddiası baş tutmadı.

Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən Ermənistan 1980-ci illərin sonlarında yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edib, faktik olaraq müharibəyə başladı. Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyiylə 1992-ci ilin fevralında Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədildi, daha sonra Dağlıq Qarabağla birgə onun ətrafındakı 7 rayon (respublika ərazisinin 20%-i) işğal olundu, bir milyona yaxın azərbaycanlı dədə-baba yurdundan didərgin salındı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın işğal etdiyi torpaqları azad etməsinə dair 4 qətnamə (822, 853, 874 və 884 sayılı) qəbul etsə də, Ermənistan onları yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı.

Azərbaycan Respublikası işğal olunmuş torpaqlarının azad edilməsi, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə və ədalətli həll edilməsi üçün dönmədən fəal siyasət yeridir.

Qarabağ keçmiş zamanlardan etibarən Azərbaycanın əsas iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Burada qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan və bu kimi başqa şəhərləri təşəkkül tapıb. Bərdə şəhəri Albaniyanın paytaxtı kimi böyük iqtisadi funksiyayı da həyata keçirib. Yeni dövrdə Şuşa şəhəri yüksək inkişaf mərhələsinə çatıb. Qarabağ dünyanın əsas ticarət mərkəzləri ilə əlaqələrə malik olub, burada istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları həmin mərkəzlərə göndərilib. Qarabağ, nəinki Azərbaycan, eləcə də bəşər sivilizasiyasına layiqli töhfələr

bəxş edib, dünya musiqisinin nadir incilərindən olan muğamın inkişafına böyük təkan verib.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın ən mühüm özəlliklərindən biri də özünəməxsus xalçaçılıq məktəbinin formalaşmasıdır.

Kərim ŞÜKÜROV
tarix elmləri doktoru

Avropa ilə Asiyanın ayrıcında yerləşən Azərbaycan çox qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik bir ölkədir.

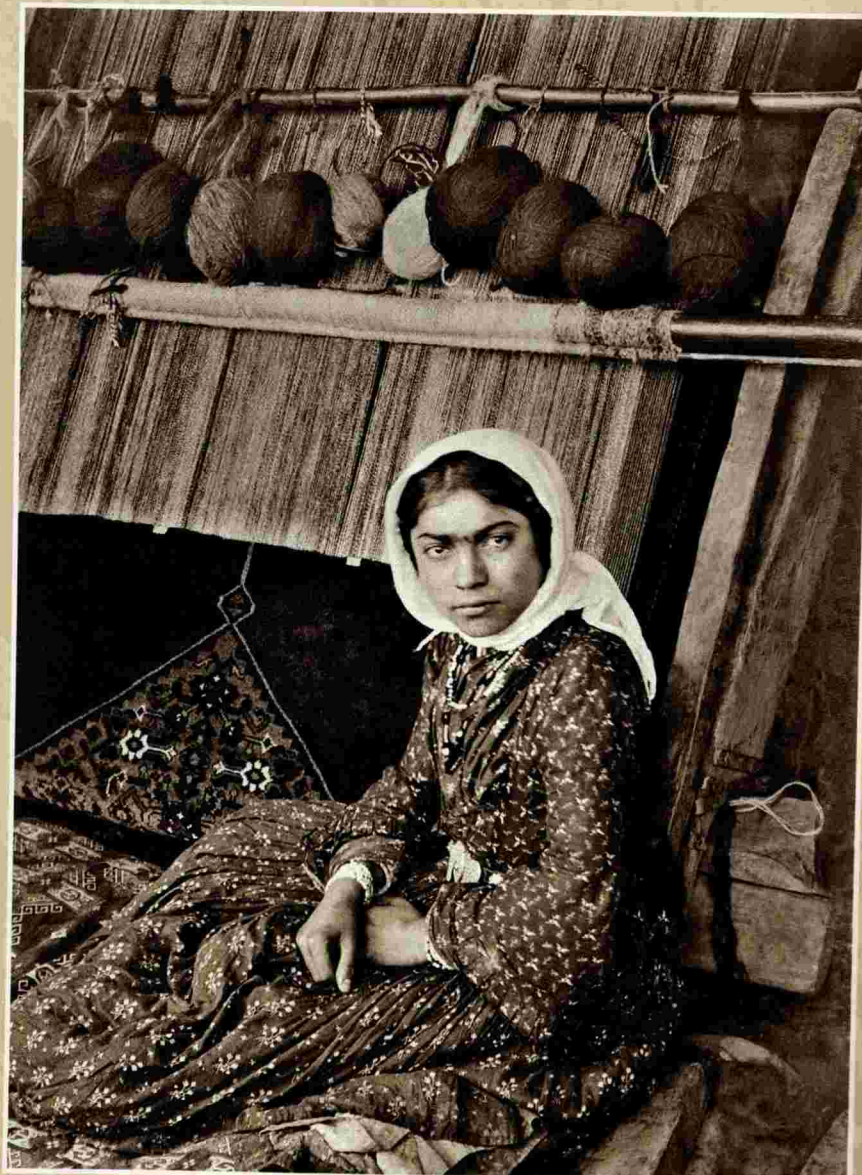
Hələ qədim dövrdən burada yaşayan əhali sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. İlk əvvəl daşda, dulus məmulatlarda və metalda ilkin şəkildə işlənmiş və bizim günümüzədək gəlib çıxmış motivlər sonrakı dövrlərin təsviri sənətində, o cümlədən tətbiqi sənətin müxtəlif növlərində, xalçaların ornament və kompozisiyalarında öz əksini tapmışdır.

Daşdan yonulmuş qoç heykəli.
Orta əsrlər. Bərdə.

Qarabağ Xalçaları

Digər bir arxeoloji abidə olan Qaraköpəktəpə yaşayış yerindən (eradan əvvəl V-IV minilliklər - eramızın XII-XIV əsrləri) əl ilə hazırlanan gil qablar, tunc silahlar və başqa zərif naxışlanmış məişət əşyaları əldə edilmişdir.

Qarabağ düzlərinə yaraşır verən yüzlərlə yaşayış məskəni olan təpələrdən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycanla birgə Fransa'nın, Almaniyanın, İngiltərənin, Rusiyanın və b. ölkələrin muzeylərini bəzəyir.

Toxucu qadın xana arxasında.
Qarabağ. 1905-ci il.

"Şərq" orkestri Qarabağ xalçaları
önündə.

Şərq Xalqlarının I Qurultayı. 1920-ci il.

Qarabağın Üzərliktəpə ərazisi Qafqazda ilk şəhərtipli yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, hazırda hündürlüyü 6-7 m. olan Üzərliktəpədə təxminən eramızdan əvvəl II minilliyin sonunda 3,5 m. hündürlükdə yaşayış məskəni salmış sakinlər "hərəkət edən ocaq", yəni gildən düzəldilmiş və bir yerdən başqa yerə aparılması mümkün olan manqalvari kürəciklərdən də istifadə etmişlər. Üzərliktəpədə artıq bu dövrdə bitkilərdən boyaq rəngi almağın sirlərinə bələd olmuşlar və həmin boyalar vasitəsilə məişətdə işlətdikləri gil qabların bir çoxunu rəngləmişdilər. Bu məqsədlə onlar, başlıca olaraq iki rəngdən-qara və qırmızıdan istifadə etmişlər.

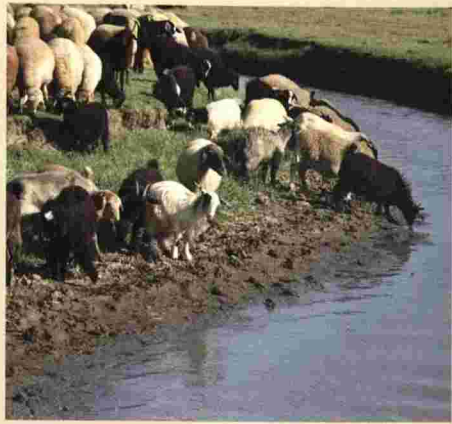

**Qədim sakinlərin məişətində
sümük alətlərinin də rolu
az olmamışdır. Onlar sümükdən,
əsasən, toxuculuq alətləri və
tikiş üçün iynələr hazırlayırdılar.**

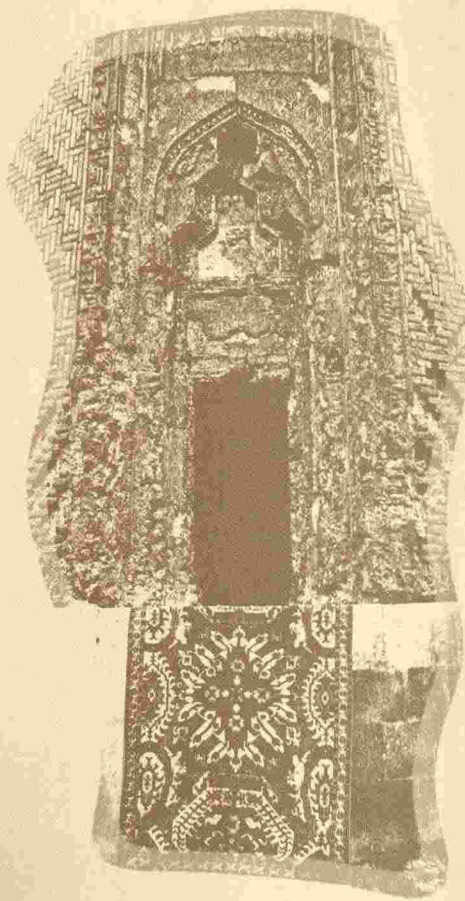
Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, yerli əhali arasında əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, toxuculuq, boyaqçılıq, dulusçuluq və metal işləmə sahələri daha çox inkişaf etmişdir.

Qədim dünyanın mədəni mərkəzlərindən biri olan Xocalıda arxeoloji qazıntılar zamanı maddi-mədəniyyət qalıqları toplanmışdır. 3-4 min il bundan əvvəl bu ərazidə yaşayan sakinlərin həyatında sənətkarlıq əsas sahələrdən biri kimi xüsusi yer tutmuşdur.

Sürü otlaqda.
Qarabağ.

Qarabağın Xocavənd, Ağoğlu və başqa ərazilərindən də zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

Hələ antik dövrdən Qarabağda Bərdə şəhəri məşhur idi. Bərdə həm iqamətgah, həm hərbi qala, həm ticarət mərkəzi, həm də möhtəşəm sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur.

IX əsr ərəb tarixçisi İbn Hövqəl Bərdə şəhərindən bəhs edərkən onu "Arra-nın anası" adlandırmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, VII-X əsrlərdə Bərdədə 100 mindən çox adam yaşamışdır. Şəhərdə dörd böyük bazar, xüsusi sənətkarlıq mərkəzləri mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Bərdə ipəyi İrana, Xuzistana ixrac edilir, xüsusi sifarişlə ipək xalçalar toxunurdu.

Başqa bir müəllif Əl-Müqəddəsi isə yazırdı ki, Bərdə baş şəhər olub, bu vilayətin Bağdadıdır. Müəllif gözəl Qarabağ xalçalarından, xüsusən misli bərabəri olmayan "Bərdə" xalçaları haqqında məlumat verir.

Ərəb müəllifi Əl-İstəhri (X əsr) Bərdədən Hindistana ixrac edilən qızılı boyaq maddəsi (boyaqotu-marena) barədə, Əl-Müqəddəsi, Hövqəl isə al-qırmızı boya alınan və hətta, Avropaya ixrac edilən "qırmız" adlı qurdlar barədə məlumat verir.

XI-XII əsrlər Azərbaycanın çiçəklənməsi, onun iqtisadiyyatının yüksəlişi, şəhərlərinin genişlənməsi, bir çox sənətlərin inkişafı dövrüdür. Bu dövrlərdə bir çox bölgələrlə yanaşı, Qarabağ bölgəsinin xalçaları da Yaxın Şərq bazarlarında böyük şöhrət qazanmışdır.

XIII əsrin I yarısında və XIV əsrin ortalarında uyğur (türk) və Çin mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalan monqollar həmin mədəniyyətlərin elementlərini Azərbaycana da gətirmişdilər. Nəticə etibarı ilə Azərbaycan incəsənətində, ilk növbədə xalçaçılıqda yeni süjetlər, kompozisiyalar meydana çıxırdı. Tətbiqi sənətin ən inkişaf etmiş sahələrindən biri olan xalçaçılıqda tətbiq edilən süjet və kompozisiyalar Qarabağ xalçalarında da öz əksini tapmışdır.

XV-XVI əsrlərdə də Azərbaycan incəsənətində, xüsusilə xalçaçılıq sahəsində irəliləyiş var idi. Bu dövrlərdə avropalıların məişətinin əsas bəzəyi olan Azərbaycan xalçaları bir çox Avropa rəssamlarının tablolarında təsvir edilmişdir. Təsvir edilən xalçalar sırasında Qarabağ xalçaları xüsusi yer tutur. Qarabağ qrupuna daxil olan "Muğan" xalçası Hans Memlingin (XV əsr) "Məryəm körpəsi ilə" və "Bir gəncin portreti" tablolarında görünür.

Səfəvilər dövləti hakimiyyəti dövründə (1501-1736-cı illər) xalçaçılıq istehsalı mərkəzləri sürətlə inkişaf etmişdi. Bu dövrlərdə Qarabağ bölgəsində də nəfis xalçalar istehsal edilirdi.

XVIII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi, əsasən, Azərbaycanın "incisi" adlandırılan Şuşada cəmlənmişdir.

Bu xalçalar ilk əvvəl Xocavənd adlandırılırdı. XVIII əsrdən Xocan, XIX əsrdən isə Şuşada yayıldığı müddətdə onlar "Qoca" adı ilə məşhur olurdular. Əslində "Qoca" xalçalarının adı Xocavənd kəndinin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanın Şuşa şəhəri hələ qədim zamanlardan özünün bənzərsiz xalçaları ilə şöhrət qazanmışdır. Xalqın milli ənənələrindən bəhrələnən xalça sənəti bu bölgədə müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir.

1840-1850-ci illərin statistik məlumatlarına görə Şuşa şəhərində sənətkarların sayı iki dəfə çoxalmışdı ki, onların xeyli hissəsini xalçaçılar təşkil edirdi.

Şuşada xalça sənətinin əhalinin əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevril-

Ticarət körpüsü.
Bərdə, XII-XIV əsrlər.

"Allah-Allah" türbəsi.
Bərdə şəhəri, 1322-ci il.

məsinə əlverişli coğrafi şərait, toxuculuq üçün yararlı xammal ehtiyatının bolluğu və məişətdə bu xammalın geniş tətbiq edilməsi başlıca səbəb olmuşdur. İstər daxili, istərsə də xarici bazarda Qarabağ xalçalarına olan tələbat onun inkişafına hərtərəfli təsir göstərmişdi.

Şuşa İran, Türkiyə, Ərəbistan, Hindistan, Rusiya ilə karvan ticarət yollarının qovşağında yerləşdiyi, həmçinin Qarabağın və bütövlükdə Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi həyatında xüsusi yer tutduğu üçün burada xalçaçılıq dövrün tələbatına uyğun olaraq daim təkmilləşmiş, bədii və texnoloji cəhətdən yüksək səviyyəyə çatmışdı.

XIX əsrdə Şuşada yüksək toxuculuq məharəti ilə seçilən sənətkarlar çalışırdılar. Burada Xorasan xalçalarından da üstün keyfiyyətdə olan xalçalar toxunurdu.

Azərbaycan xalçaçılığının Qarabağ qrupuna daxil olan xalçalar arasında özünəməxsus bədii və texnoloji xüsusiyyətləri ilə seçilən Şuşa xalçaları XIX əsrin sonlarında daha böyük uğurlar qazanmışdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da xalçalar xovlu və xovsuz texnika ilə toxunmaqla iki qrupa bölünür. Birinci qrupa xovsuz texnika ilə toxunan həsir, çətən, buriya, palaz, cecim, kilim, vərni, şəddə, zili, sumax və ladı adlı xalçalar daxildir. Xovsuz xalçalar qrupuna daxil olan xalça və xalça məmulatlarının toxunuşu arğacların əriş iplərinə "sadə keçirtmə", mürəkkəb keçirtmə və "sadə dolama" üsulu ilə əmələ gəlir.

İkinci qrup xovlu xalçalardır. Bu qrupa xalı və xalçalar daxildir. Xovlu xalçaların toxunuşu "düynləmə" üsulu, yəni "dolama ilmə" və yaxud "qüllabı ilmə" ilə əmələ gəlir.

Sənətsünaslar xovlu və xovsuz xalçaların keçdiyi inkişaf yolunu dörd əsas və ardıcıl dövrə bölürlər.

Birinci dövr xalça sənətinin ibtidai dövrüdür. Qarabağda toxunan palaz və cecimlər bu dövrə aid edilir. Bu dövrdə toxunan xalça məmulatı bəzəksiz, sayə yerli və berrəngili olurdu. Sonralar toxucular heyvan yunlarının təbii rənglərindən istifadə edərək zolaqlı palazları yaratmışlar.

Xalça sənətinin ibtidai dövrünü təşkil edən və keçirtmə üsulu ilə toxunan palaz zolaqlarının üç bədii inkişaf forması vardır:

Qarabağın "Açma-yumma" xalçası kəndli həyatında. Səhləb kəndi. Tərtər rayonu.

Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı olduğu dövrdə şəhərdə və onun kəndlərində klassik çeşnili xalçalar toxunurdu. XIX əsrdə burada ənənəvi naxışlarla yanaşı Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyalarının üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları - "Bağçada güllər", "Saxsıda güllər", "Bulud" və s. çeşnilər toxunurdu.

Çələbi xalçası məişətdə. Quzanlı kəndi. Ağdam.

Palazın çayda yuyulması Səhləb kəndi. Tərtər rayonu.

Xalçanın toxunmasında istifadə edilən alətlər.

Bu bədii inkişaf formaları cecimlərə də aidir.

Cecim və zililər məişətdə. Xovsuz.

- a) sadə zolaqlar;
- b) sulu zolaqlar;
- c) naxışlı zolaqlar.

Ümumiyyətlə, "palaz" köçmə həyat tərzini keçirən bir qisim əhali arasında və habelə Muğanda, cecim isə Ağcabədi və Cəbrayıl da geniş yayılmışdır. Adətən palazlar dik hanalarda, cecimlər isə yer hanalarında toxunurdu.

İkinci dövr xalça sənətinin, texniki və başlıca olaraq, bədii cəhətdən inkişafının ilk dövrüdür. Bu dövrdə sadə dolama texnikası ilə əmələ gələn "kilim" toxuma üsulu inkişaf edir. Bu texnikanın meydana gəlməsi, xalçaların üzərində ibtidai formalarda sadə naxışlar toxumağa imkan yaratmışdır. Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da palaz və kilimlərdən alaçıqlarda, dəyələrdə və eləcə də toyxanalarda, istər daxili bəzək-döşəmə, istərsə də xarici örtük kimi istifadə olunurdu. Kilimlər əsasən Bərdə və Cəbrayıl da toxunurdu.

Üçüncü dövr vərni, şəddə, zili, sumax, ladı toxuma üsulu meydana gəlməsi dövrüdür. Mürəkkəb dolama texnikasının çox geniş yayıldığı bu dövrdə xalça bəzəyinin mürəkkəbləşmə və müxtəlif ölçülü naxış elementlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

Xalça sənətinin üçüncü dövrünü təşkil edən və mürəkkəb dolama üsulu ilə əmələ gələn şəddə və vərni xalçaları əksər hallarda maldarlıqla məşğul olan yerlərdə toxunurdu. Buna görə də bölgədə bu tipli xalçaların üzərində başlıca olaraq stilləşmiş heyvan təsvirlərinə daha çox təsadüf edilir. Qarabağın dağlıq rayonlarında şəddə və vərni toxunuşlu at, dəvə, öküz çulu, pərdə, məfrəş və s. məişət əşyalarına tez-tez rast gəlinir. Şəddə və vərnin istehsalının mənşəyi Bərdə və Naxçıvan olduğu güman edilir. Qarabağ bölgəsində nadir hallarda ipəkdən toxunmuş vərnilərə də təsadüf edilir. Mürəkkəb dolama toxuma üsulu ilə toxunan zili istər toxunuşuna görə, istərsə də bədii cəhətdən şəddə və vərniyə nisbətən daha artıq təkmilləşmişdir. Qarabağın zili bəzəklərində şərtləşmiş heyvan təsvirlərindən başqa, ibtidai formada bir sıra həndəsi elementlər də meydana gəlmişdir. Zililərin əsas toxunma mərkəzi Bərdə olmasına baxmayaraq Ağdamda, Yevlaxda, Füzulidə, Ağcabədidə,

Laçında, Beyləqanda və Kəlbəcərdə də toxunmuşdur. Adı çəkilən bölgələrdə sumax texnikası ilə xalça məmulatları da toxunmuşdur.

Xovsuz xalçaların və xalça məmulatlarının özünəməxsus ornamentləri olur. Bu elementlər üçün palaz zolaqları, kilimlərə xas olan klassik elementlər, şəddə və vərni elementləri, zili, ladı, sumax elementləri adı altında birləşərək bir-birindən fərqlənirlər.

Qədim zamanlardan bu günümüzdə də istehsal edilən xovsuz xalçalar bütün dövrlərdə digər bölgələrdə olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində yaşayan əhəlinin məişətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Qədim xalça ustaları məfrəş, xurcun, heybə, çuval, çul, yüküzü və sair məişət əşyalarının yüngül və yumşaq olmasını nəzərə alaraq, onların əksəriyyətini xovsuz xalçaların toxuma texnikası ilə istehsal edirdilər. Bu adət indi də davam etməkdədir.

Xalça toxuma sənətinin dördüncü dövrü düyünləmə, yəni əvvəllər dolama ilə, sonralar isə qüllabı ilə texnikası ilə əmələ gələn xovlu xalça toxuma üsulunun inkişaf etdiyi dövrüdür. Bu dövr istər texniki, istərsə də bədii cəhətdən xalça sənətinin yüksək inkişaf dövrü hesab edilir. Hələ eramızdan əvvəl tətbiq olunan ilmə düyün texnikası, bütün başqa üsullardan fərqli olaraq, mürəkkəb kompozisiyaların tətbiq edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni istehsal alətləri (dəmir qayçı, bıçaq) meydana gəlmişdir. İstər xovlu və istərsə də xovsuz xalçaların toxunma prosesində digər istehsal alətlərindən (həvə və kirkidən) istifadə etmişlər.

Xalça sənətinin tədqiqatı ilə məşğul olan sənətsünaslar Qarabağ xalçalarını üç qrupa bölürlər:

1. Aran qrupu. Bu qrupa Bərdə və Ağcabədi rayonlarının xalçaları daxildir. Bərdə rayonunun keçmişdə məşhur olan "Bərdə", "Xan-Qərvənd", "Açma-yumma", "Aran", "Qoca", "Buynuz", "Dəryanur", "Balıq", "Şabalıd buta" adlı xovlu xalçaları və şəddə, vərni və zili kimi xovsuz xalçaları olmuşdur. Bu qrupa daxil olan xalçaları xalça ustaları "Aran" xalçası da adlandırırdılar. Naxçıvan xalçası da texniki xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçalarına uyğun olduğu üçün bu qrupa daxil edilir.

Ağcabədinin xovlu xalçalarından "Ləmbəran", "Qarabağ", "Xantirmə" və xovsuz xalçalarından cecim və zililər də çox yayılmışdır. Bu rayonda "Qaraqoyunlu" xalçası da toxunmuşdur.

2. Şuşa qrupu. Bu qrupa "Malibəyli", "Ləmpə", "Bağçada güllər", "Saxsıda güllər", "Nəlbəkiqül", "Bulud" adlı məşhur xalçalar daxildir. Burada "Atlı-itli", "Rüstəm və Söhrab", "Dəryanur" adlı xalçalar da toxunurdu. Şuşa qrupuna daxil olan "Ləmpə" xalçası Qarabağın bütün xalçaçılıq mərkəzlərində toxunmuşdur.

3. Cəbrayıl qrupu. Bu qrupa "Xanlıq", "Qaraqoyunlu", "Qubadlı", "Kürd", "Qasımuşağı", "Bəhmənli", "Muğan", "Talış", xovsuz xalçalardan isə palaz və kilimlər daxildir.

Qarabağın dağlıq zonasında XIX əsrdə xalça istehsalında Şuşa ilə yanaşı, Daşbulaq, Dovşanlı, Çanaqçı, Tuğ, Tağlar və digər kəndlər əsas rol oynamışlar. Dağlıq zonaya nisbətən şübhəsiz ki, xammalla daha yaxşı təmin olunmuş aran rayonlarında Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə, Füzuli və Yevlax xalça istehsalında əsas yer tutur. Bu mərkəzlərin hər birində, əhalisi satış üçün intensiv şəkildə xalça toxuyan, müəyyən miqdarda kəndlər mövcud olmuşdur. Qarabağın xovlu və xovsuz xalçalarının ölçüsü başqa xalçalara nisbətən böyükdür. Bu bölgədə 2 kv. m.-dən 20 kv. m.-ə kimi ölçüsü olan xalçalar toxunurdu. Bəzən ölçüsü 25 və 30 kv. metr olan xalçalara da rast gəlmək olur.

Qarabağın xalçalarının ilmə sıxlığı 30x30-dan 40x40-a qədər olur. Bu bölgənin xalçalarında bir kv. metrə 90.000-dən 160.000-nə qədər ilmə yerləşir. Bəzən bir kv. metrə 200.000 ilməsi olan xalçalara da təsadüf edilir. Bu xalçalar qüllabı ilə toxunuşlu olur.

Xurcun. Qarabağ. XIX əsr. Xovsuz. İpək.

İpək tikmə. Qarabağ qrupu. Şuşa. Azərbaycan. XVII əsr. Şəxsi kolleksiya. 93 x 72

Qarabağ qrupuna daxil olan xalçaların ilmə hündürlüyü, yəni qalınlığı 6 mm-dən 10 mm.-ə qədər olur. Burada toxunan xalçalar əksər hallarda uzunsov olur. Bu xalçaların sıxlığı orta və az olmasına baxmayaraq möhkəm, qalın və xeyli davamlı olur.

Qarabağ xalçalarının kompozisiyası zəngin olur, yəni bu xalçalar mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malikdir.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də xalça sənətinin inkişaf dövrünü təşkil edən xovlu xalçaların kompozisiyası müxtəlif formalı elementlərdən qurulmuşdur.

Ümumiyyətlə, xalça kompozisiyası iki hissədən ibarət olur:

1. Ara sahə;
2. Haşiyə qurşağı.

Ara sahə ilə haşiyə ornamentləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olur.

Qarabağ xalçalarının ara sahəsinin bəzəyini bitki elementləri, məişət əşyalarının təsvirləri, canlıların təsvirləri (insan təsvirləri, heyvan təsvirləri), müxtəlif formalı elementlər (pilləli, kvadrat və düzbucaqlılar, çoxbucaqlılar, qarmaqlılar, dilikli-itibucaqlılar, sancaqlılar və ya tikanlılar, dəyirmilər, səkkizguşəli ulduzlar, qeyri-müəyyən formalılar) təşkil edir.

Qarabağ xalçalarında təsvir edilən bitki elementləri öz formalarına görə iki növə bölünür:

1. Həndəsələndirilmiş elementlər;
2. Əyri xətlili elementlər.

Həndəsələndirilmiş elementlər, əsasən, xalça kompozisiyasında doldurucu elementlər kimi və yaxud

köməkçi, bağlayıcı rolunu oynayırlar. Bu elementlər Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən, Qarabağ qrupuna daxil olan xalçalarda daha çox işlədilir.

Əyri xətlilər həndəsələndirilmiş bitki elementlərinə nisbətən daha da stilləşmiş formada olur. XV-XVI əsrlərdə Təbriz xalça məktəbinin nümunələrində daha çox tətbiq edilən bu formalar, nəinki "Qarabağ", hətta Yaxın Şərq və Kiçik Asiya xalça məktəbinə də qüvvətli təsir göstərmişdir.

Qarabağ xalçalarında müxtəlif heyvan təsvirlərinə – ev heyvanlarına, vəhşi heyvanlara, o cümlədən quş və həşərat təsvirlərinə rast gəlmək olur.

Qarabağ xalçalarında tez-tez rast gəlinən maral bütün türklərin eyni rəmzi mənası olan ümumi totem idi. Türkdilli xalqların təsəvvüründə maral yüksəliş rəmzi və böyük güc nişanəsi idi. Maralın dövrü olaraq təzələnmə ağacabənzər buynuzları cavanlaşdırma, daima təzələnmə və zamanın gedişini genişləndirmə rəmzi kimi yozulur.

Şumerlər (Altay türklərinin Mesopatamiyada məskunlaşmış nəsiləri hesab olunur) arabani kəşf etdikdən sonra ilk dəfə olaraq ona at qoşmuşlar. At toteminə sitayiş günəş ilə əlaqədar idi. Oğuz türklərinin məskunlaşmış olduğu yerlərdə ata böyük ehtiram olmuş və onların ata sitayiş etməsi haqda çoxlu faktlar vardır. Altay ailəsi qəbilələrinin buğa, şir, at, pələng, qartal, əjdaha, maral, qurd kimi totemləri - dini rəmzləri məlumdur.

Su mənşəli sayılan buğa (öküz) qüvvət və qüdrəti təcəssüm etdirən totemdir. Buğanın qədim təsvirləri Şumerdə, Qafqaz Albaniyasında və Mərkəzi Asiyada tapılmışdır.

İpək tikmə. "Qasımuşağı". Qarabağ qrupu. Laçın. Azərbaycan. XVII əsr. Şəxsi kolleksiya. 116 x 65

Azərbaycanın bir çox bölgələrində toxunan xalçalarda təsvir edilən at fiqurlarına Qarabağ bölgəsinin xalçalarında da tez-tez təsadüf edilir. At köçəri oğuz qəbilələrində əsas totemlərdən biri olmuşdur.

Əjdəhəli xalça. "Xətai". Qarabağ qrupu. Şuşa. Azərbaycan. XVII əsr. Şəxsi kolleksiya. Yun. Xovlu. 224 x 132

Ay səcdəgahı sayılan buğa (öküz) surəti XV əsr Şirvanşahlar dövlətinin gerbinin mərkəzini bəzəyir. Buğa surətinin ay mənşəli olmasına bir işarə olaraq onun buynuzları bilərəkdən aypara şəklində verilmişdir.

Qarabağ xalçalarında təsvir edilən pələng türk xalqlarının anlayışında qüvvə təcəssümü, insana xas olan bütün hissələrin daşıyıcısı idi. Qədim Azərbaycanda, Mərkəzi Asiyada, Altayda, Yeniseydə pələng qəbilələrin genealogiyasının təşəkkülündə böyük rol oynamışdır və əsas totemlərdən biri idi. Pələng fiquru da qədim Altay astronomik təqvimində yer almışdır.

Qarabağ xalçalarında rast gəlinən qartal (tərlən) günəş, işıq mənbəyi totemidir. Türk xalqlarının incəsənətində qartal günəş, od, ildırım və şimşək hökmdarı sayılır.

Qarabağ xalçalarında tez-tez rast gəlinən əjdəha totemi Azərbaycanda, Türkmənstanda, habelə Sibir ərazilərində xalqların məişətində və incəsənətində geniş yayılmış mifik heyvandır. Əjdəha totemi insanın həyatının uğurlu keçməsi üçün ona yardımçı olan heyvan ruhudur.

Əjdəha güclülük, çeviklik, müdriklik, uzaqgörənlik təcəssümüdür. Şaman mərasimlərində əjdəhaların həmişə irəlidə gedib yola işıq saldıqları təsəvvür edilirdi. Qədim insanlar əjdəhanın mövcudluğuna inanırdılar.

Qarabağ xalçalarında şir təsvirlərinə də təsadüf edilir. Şir Şərqdə ta qədimlərdən günəş, od, aydınlıq və qüdrət təcəssümü kimi qəbul olunmuşdur. Şumerlərin müharibə Allahı qanadlı şir şəklində təsvir edilirdi.

Qarabağ xalçalarında ümumi kompozisiyada əsas yer tutan və ən çox gözə çarpan elementlər bütün xalça kompozisiyalarında olduğu kimi beş qrupa bölünür:

a) Butalar. Azərbaycan ornamentlərində çox geniş istifadə olunan buta Qarabağın həm xovsuz, həm də xovlu xalçalarında təsvir edilir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xalça kompozisiyasında kök salmış buta Qarabağ xalçalarında da müxtəlif formalarda işlənmişdir. Qarabağın "Şabalıd buta" adlanan kompozisiyası öz bədii tərtibatına görə digər bölgələrin "buta" təsvirli xalçalarından seçilir.

b) Kətbələr. Xalça kompozisiyasında kətbə doldurucu rolunu oynayır. Adətən uzunsov kətbələrin üzərində toxucular müxtəlif yazılar, süjetli kompozisiyalar və yaxud müstəqil quruluşlu ornamentlər yerləşdirirlər.

c) Anagüllər. Xalça kompozisiyası üçün xarakterik olan bu elementlərin xalçaların adlarının müəyyənləşdirilməsində əsas və əhəmiyyətli rolu vardır. Qarabağın "Qoca" adlı xalçasında "anagüllər" çox təkrar olunur.

ç) Göl və ya kiçik xonçalar. Qarabağ xalçalarında tez-tez rast gəlinən "göl", "xonça", "padnos" istilahları medalyon mənasını daşıyır. Azərbaycanın bütün bölgələrində toxunan xalçalarda təsadüf edilən göllər öz formalarına görə müxtəlif olduğu kimi, Qarabağda toxunan xalçalarda da müxtəlif formalarda təsvir edirlər.

d) Qubbalar. Qubbalar əsas elementlər qrupuna daxildir və adətən xalça kompozisiyasında böyük göllərin başında (qurtaracağında) yerləşdirilir. Toxucular bu elementləri "başlıq" və yaxud "heykəlbəş" adlandırırlar.

Haşiyə bəzəyinin elementləri iki növə bölünür:

- 1) Haşiyənin qarışlarını təşkil edən elementlər;
- 2) Haşiyə qurşağını təşkil edən zolaqlar.

Haşiyə qarışlarını təşkil edən elementlər haşiyələrin kompozisiyasını təşkil edir və qarışları əmələ gətirir. Bu elementlər qarışyanı, bağlayıcı və ya qarışortası vəzifəsini daşıyır.

Haşiyə qurşağını təşkil edən elementlərə "su"lar, "siçandışilər", "mədaxillər", "zəncirələr", "bala haşiyələr", "ara haşiyələr", "cağ"lar aiddir.

Qarabağ xalçalarının rəng palitrası çox zəngindir. Bu xalçaların rəngləri şux və parlaq olur. Bu rənglər Qarabağın təbii coğrafi şəraiti, gözəl mənzərələri, bağları, meşələri və yaşıl çəmənlikləri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Bu bölgədə qırmızı və çəhrayı rənglər boyaq ("marena") bitkisindən və qırmızı rəng bəzən "qırmız" adlanan qurddan, sarı və sarımtıl rənglər sarıçöp, sarıgüldən, noxudu və ya şəkəri rənglər - soğan və alma qabığından, palıd rəngi - qoz qabığından, sürməyi və göy rənglər - təbii indiqodan alınır.

Qarabağda təbii rənglərin boyama qabiliyyətini artırmaq məqsədilə toxucular arasında çox tətbiq edilən zəy, duz, mal sidiyindən və başqa bərkidici maddələrdən istifadə edirdilər. XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Qarabağda, xüsusilə Şuşada bəzən saxta boya (sabit olmayan) ilə boyanan xalçalara da təsadüf edilirdi. Əlbəttə, Azərbaycan xalçalarına xas olmayan bu boyaq üsulu xalçaların bədii xüsusiyyətini azaldırdı.

Qarabağ xalça sənətinin rəng xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, xalq ustaları tonların isti-soyuqluğunu, kontrastlılığını, rəng ahəngdarlığını, qanunauyğunluğunu yaxından hiss etmişlər və nəticədə göz oxşayan, xoşagəlimli rəng palitrası yaratmışlar.

"Sehrli ilmələr" qalereyasının Qarabağ kolleksiyasına daxil olan xalçalardakı zəngin naxış tərtibatı, rəng uyğunluğu buna bir daha sübutdur. Zəngin kolleksiyaya malik olan qalereyada Azərbaycanın qocaman xalça ustalarının qədim dövrlərdən bu günümüzdək yaratdıqları kompozisiyalar ənənəvi surətdə bugünkü xalçalarda tətbiq edilməkdədir. Qarabağ bölgəsinin demək olar ki, bütün kompozisiyaları toxucular tərəfindən yüksək peşəkarlıqla toxunur və bu sənətin sirləri bugünkü və gələcək nəsillərə ötürülür.

Qədim tarixə, zəngin naxış tərtibatına və ahəngdar rəng quruluşuna malik olan Qarabağ xalçaları əsrlər boyu bu diyara səfər etmiş səyahətçilərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Məişətə rahatlıq gətirən və gözəllik bəxş edən Azərbaycan xalçaları müxtəlif dövrlərdə əcnəbilərin zövqünü oxşamış və onlarda alıcılıq həvəsini oyatmışdır.

Əcnəbilərin, əsasən, Amerika və avropalıların məişətinə nüfuz edən xalça və xalça kompozisiyası əsasında toxunan tikmələr bu gün dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan kolleksionerlərin və muzeylərin sənət əsərləri içərisində ən dəyərli və nadir incilər kimi saxlanılır və nümayiş etdirilir.

Şuşada toxunan "Balıq" xalçası XVII əsrdə Bərdə və onun ətrafındakı xalçaçılıq mərkəzlərində də toxunmuşdur.

Qara rəngli yerlik üzərində kiçik ölçülü romblar və onları əhatə edən ağ, qırmızı, yaşıl rəngli güllər xalçanın bütün ara sahəsi boyu şaquli və üfüqi istiqamətdə nizamlı təkrar edilərək, ciddi görkəmli, torvari bir kompozisiya yaradılmışdır.

Qırmızı yerlikli ara haşiyə qızılgül budaqları ilə tərtiblənmiş və xalçaya canlı bir görkəm gətirmişdir. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən əhatə edən açıq yaşıl və mavi rəngli naxışlarla tərtib edilmiş bala haşiyələr ara sahədəki rənglərlə uzlaşaraq xoş əhval-ruhiyyə yaradan orijinal rəng qanunauyğunluğuna səbəb olmuşdur.

Xalça əl üsulu ilə ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanmış iplərdən istehsal edilmişdir.

Xalça. "Balıq". Qarabağ qrupu. Şuşa. Azərbaycan.
XIX əsrin sonu. Yun. Xovlu. 580 x 200

Bu xalça öz adını kompozisiya quruluşundan götürmüşdür. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyini bir-birinin ardınca düzülmüş altı bütöv və bir yarımçıq göl təşkil edir. Xalçanın ara sahəsinin kənarlarında, bala haşiyənin daxilinə bitişik hər iki tərəfdə altı yarımçıq (ümumilikdə on iki), yuxarı hər iki küncdə yarımçıq göl təsvir edilmişdir. Kənarlardakı yarımçıq gölləri birləşdirdikdə mərkəzdəki göllərin ümumi forması alına bilər.

Yaşıl yerlikli ara haşiyə qırmızı və sarı rəngli klassik elementlər və ağ üçdil elementlərlə bəzədilmişdir.

Ensiz haşiyələr qırmızı, ağ, mavi elementlərlə işlənmişdir. Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Açma-Yumma". Qarabağ qrupu. Xankəndi. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəli. Yun. Xovlu. 408 x 100

Qırmızı yerlikli olan bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonun içərisində padnosa bənzər element yerləşdirilmişdir. Medalyonun ağ fonunda hər ləçəkdə simmetrik qırmızı, mavi rəngli əjdaha təsvirləri, onların arasında ağcabənzər səkkiz ədəd bitki elementləri qarmaqlı formada şaxələnmişdir. Ara sahənin boşluqları müxtəlif ölçülü dörd ünsür, həndəsi və nəbati elementlərlə doldurulmuşdur.

“Qasımuşağı” xalçaları üçün xarakterik olan “S” - hərfinə bənzər nəqşlər toxucular arasında bitki elementi kimi yozulur və xalçanın ümumi kompozisiyasını tamamlayır.

Xalçanın dörd bir küncündə təsvir edilən qırmızı, yaşıl, qara rəngli qarmaqlar bədii tərtibatı zənginləşdirir.

“Qasımuşağı” xalçasındakı öz ilkin formasını itirmiş əjdaha adlanan elementlər “Xətai” – əjdahalı adlanan xalçalardan köçürülmüşdür.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsində səkkizguşəli ulduza bənzər və yaxud gülü xatırladan nəqşlər işlənmişdir.

Xalça yüksək keyfiyyətli, parlaq, yumşaq və əl üsulu ilə ayrılan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. “Qasımuşağı”. Qarabağ qrupu. Laçın. Azərbaycan.
XIX əsrin ortaları. Yun. Xovlu. 228 x155

İki hissədən ibarət olan bu zilin ara sahəsini içərisində rombvari naxışlar yerləşdirilən dördbucaqlı həndəsi elementlər bəzəyir. Enli haşiyədəki motivlər ara sahədəki motivlərlə eyni olub yalnız ölçülərinə görə fərqlənirlər.

Açıq qəhvəyi, tünd qırmızı, ağ, tünd yaşıl, sürməyi rənglərin qanunauyğunluqla uzlaşmasından baxımlı bir kompozisiya quruluşuna malik bir sənət əsəri yaradılmışdır.

Zili yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyalarla boyanan iplərdən istehsal edilmişdir.

Zili. Qarabağ qrupu. Kəlbəcər. Azərbaycan.
XIX əsrin ortaları. Yun. Xovsuz. 210 x 178

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinə bir-birinin ardınca düzülmüş eyni formalı göllər bəzəyir.

Bu xalça başqa "Çələbi" xalçalarından göllərinin ölçüsünə və rənglərinə görə seçilir. Üç böyük ölçülü bu dörd ünsür formalı göllərin ətrafı alov dillərinə bənzər çıxıntılardan ibarətdir. Bu "alovlanan palmettalar" xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar istiqamətində hər tərəfdən şaxələnərək xalçaya çox zəngin bədii tərtibat görkəmi gətirmişdir.

Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar müxtəlif bitki və klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Ağ yerlikli ara haşiyə Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan naxışlarla işlənmişdir.

Kolorit xüsusiyyətləri baxımından bu xalça mürəkkəb xalça sayılır. Toxucu yüksək peşəkarlıqla müxtəlif rəngləri qanunauyğun formada uzlaşdıraraq heyranəmiz dərəcədə ahəngdar koloritli bir xalça yaratmışdır. Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Çələbi". Qarabağ qrupu. Xocalı. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəli. Yun. Xovlu. 246 x 143

Sürməyi yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi palmettalar ətrafında yerləşdirilən əjdahalardan ibarətdir. Qarabağ xalçaları üçün xarakterik olan əjdaha elementləri bu xalçada incə əyri xətlər, xırda zərif bitki elementləri stilləşdirmə, həndəsələşdirmə istiqamətində dəyişdirilmişdir.

Xalçada təsvir edilən əjdaha palmettalara qovuşaraq vahid motivə – medalyona çevrilmişdir. Xalq arasında bu medalyona bənzər motivlər “bağa” kimi də yozulur. Azərbaycan xalçalarında təsvir edilən “bağa” elementləri ən arxaik elementlərdən biri olmaqla, qədim totemlərdən hesab edilir. Bu elementlərin tarixi hələ eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edilir. Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Şərqdə “bağa” elementləri “uzunömürlülük”, “tilsimdən xilas olma” rəmzi kimi yozulur.

Əjdaha elementləri isə xalq arasında od, su, güc, qüvvə rəmzi kimi yozulur.

Xalçanın ara sahəsində səkkizguşəli ulduz elementləri və müxtəlif ölçülü doldurucu elementlər təsvir edilmişdir. Ara sahənin sağ və sol hissəsindəki kişi, qadın və uşaq təsvirləri də diqqəti cəlb edir. Xalçanın ana haşiyəsi kiçik ölçülü həndəsi elementlər, bala haşiyələr isə bitki və “mollabaşı” adlanan elementlərlə bəzədilmişdir.

Xalça. “Bəhmənli”. Qarabağ qrupu. Füzuli. Azərbaycan.
XIX əsrin ortası. Yun. Xovlu. 374 x117

Qaraya çalan palıd rəngli yerliyi olan bu xalçanın ara sahəsini üfüqi istiqamətdə bir-birinin ardınca düzülən butalar bəzəyir. Butalar birinci sırada sağa, ikinci sırada sola və başqa sıralarda eyni düzülüşlə dəyişdirilərək çox baxımlı bir kompozisiya təşkil edir.

Qarabağın mürəkkəb kompozisiya quruluşuna aid edilən bu xalçanın ara sahəsində təsvir edilən butaların içərisində gül rəsmləri çox incəliklə işlənmiş və butaların arasındakı məsafə çox dəqiqliklə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli ara haşiyəsi səkkizguşəli elementlərlə bəzədilmişdir. Mavi yerlikli bala haşiyələr isə dalğavari, zəncirəbənzər düzüm ilə tamamlanmışdır.

Xalçanın kolorit xüsusiyyətləri etibarilə peşəkarlıqla həlli hər bir kəsin diqqətini özündə cəmləşdirir. Toxucu ara sahədə təsvir edilən butaların rəngini bir aşırı dəyişməklə kontrast – təzadlı rənglərdən xüsusi bir ahəng yaratmışdır.

Enli haşiyədəki rənglərin birindən digərinə sakit – rəvan, bəzən kontrastlı uzlaşmaları xalçanı daha da canlandırır.

Ara haşiyəni hər iki tərəfdən yerliyi mavi, naxışları isə ağ və qırmızı dalğavari naxışlar bəzəyir. Ana və bala haşiyələrin kənarlarında ağ qırmızı rənglərin növbələşməsi ilə yaradılan "siçandişi" elementləri və ara sahənin kənarlarını əhatə edən qırmızı xətt xalçanın ümumi kompozisiyasına çox baxımlı bir görkəm verir.

Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanmış iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Şabalıd buta". Qarabağ qrupu. Ağdam. Azərbaycan.
XIX əsrin əvvəli. Yun. Xovlu. 201 x 116

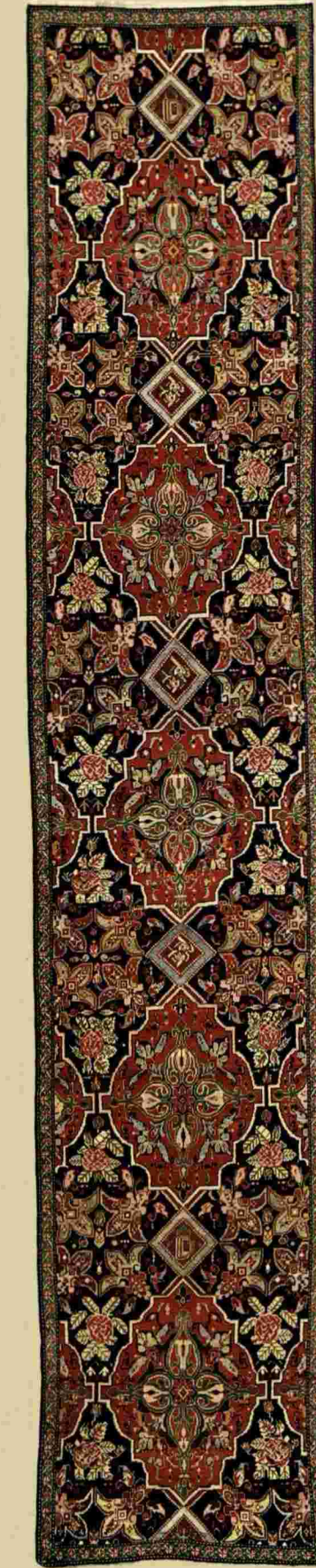
Qaraya çalan sürməyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsində beş qıraqları dilikli bütöv formalı və bir yarımçıq göl təsvir edilmişdir. Ara sahənin hər iki tərəfində göllərin dördə bir hissəsi haşiyə divarlarına bitişik formada nəqş edilmişdir.

Ara sahənin medalyonları içərisində dördləçəkli güllər və yarpaqlar işlənmişdir. Ara sahədəki boşluqlar qızılgül, yarpaqlar və digər nəbatı elementlərlə tərtib edilmişdir. Ara sahədə az nəzərə çarpan qönçələr də diqqəti cəlb edir.

Medalyonların arasında rombvari həndəsi elementlər xalçanın ümumi kompozisiyasını zənginləşdirir.

Ensiz haşiyələr də gül və yarpaq motivləri ilə bəzədilmişdir.

Xalça əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Ləmpə". Qarabağ qrupu. Xocavənd. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəli. Yun. Xovlu. 590 x 111

Ağ yerlikli bu zilin ara sahəsini bir-birinin ardınca şahmat formasında düzülmüş butalar bəzəyir. Butaların arasında "S"-ə bənzər, rombvari elementlər və "daraq" elementləri təsvir edilmişdir. Rombvari elementlər bədnəzərdən qoruyucu, "S"-ə bənzər elementlər od, su, güc-qüvvət rəmzi, "daraq" elementləri isə mənəvi paklığa bir işarə kimi yozulur. Xalçanın ara sahəsinin baş və ayaq hissəsində dörd-ayaqlı heyvan təsvirləri verilmişdir. Dördayaqlı olmasına baxmayaraq bu stilləşmiş təsvirlər fantastik quş kimi yozulur. Zilidə ağ, yaşıl, sarı, narıncı, boz, açıq qəhvəyi, qırmızı, göy rənglərdən istifadə edilmişdir.

Ara haşiyə Qarabağ zililəri üçün xarakterik olan klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Ara haşiyədəki rənglər ara sahənin rəngləri ilə uzlaşaraq ənənəvi parlaq və kontrastlı kolorit yaratmışdır.

Zili yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanmış iplərdən toxunmuşdur.

Zili. Qarabağ qrupu. Cəbrayıl. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəli. Yun. Xovsuz. 171 x 106

Bu tipli xalçalara Azərbaycanın Gəncə bölgəsində də rast gəlinir.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin mərkəzində dördkünc medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonun kənarları iki cərgəli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Daxili haşiyənin içəriyə doğru hissəsi qarmaqvari elementlərlə bəzədilmişdir. Haşiyənin içərisində latın əlifbasının "C" hərfinə bənzər ağ, sarı, qara rəngli elementlər, medalyonun kənar haşiyəsinin içərisində latın əlifbasının "T" hərfinə bənzər naxışlar, kənarları isə ağ rəngli qarmaqlı elementlərlə işlənmişdir.

Medalyonun mərkəzində dörd ünsür element və ara sahələrdə dilikli yarpaq təsvirləri verilmişdir. Medalyonun künclərində Qarabağ xalçaları üçün xarakterik olan klassik elementlər nəqş edilmişdir.

Ara sahənin baş və ayaq hissəsində mehrab formalı təsvir xalçanın ümumi kompozisiyasını tamamlayır. Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsində ulduzabənzər elementlərin rəngi bir aşırı dəyişdirilərək xüsusi görkəm yaratmışdır. Ana haşiyənin içəri və kənar hissəsindəki bala haşiyələr pambıq qozasına bənzər elementlərlə işlənmişdir.

Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən istehsal edilmişdir.

Xalça. Qarabağ qrupu. Qubadlı. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəli. Yun. Xovlu. 260 x 150

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsini üst cərgədə bir-birinin arxasınca düzülmüş iki qara və bir qəhvəyi at təsviri bəzəyir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi hələ qədim zamanlardan öz atları ilə məşhur olmuşdur. Bu surət öz əksini müxtəlif sənət əsərlərində, o cümlədən xalçalarda tapmışdır.

Xalçanın ara sahəsində ikinci cərgədə it təsvirləri verilmişdir. Bu motiv də məzmunlu xarakter daşıyır və insanların sadıq dostu kimi sənət əsərlərində təsvir edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları stilləşmiş insan, həmçinin quş və digər heyvanların təsvirləri ilə doldurulmuşdur.

Xalçanın qırmızı yerlikli ara haşiyəsi gül, yarpaq təsvirləri, ensiz haşiyələr isə nisbətən açıq rəngli olmaqla kiçik elementlərlə bəzədilmişdir. Hər iki ensiz haşiyə "siçandişi" adlanan elementlərlə əhatə olunmuşdur.

Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyalarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Atlı - itli". Qarabağ qrupu. Zəngilan. Azərbaycan.
1910-cu il. Yun. Xovlu. 200 x 137

Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü göl təsvir edilmişdir. Göllərin içərisində toxucuların "çarhovuz" adlandırdığı dördbucaqlı element yerləşdirilmişdir. Çarhovuzun içərisində üz-üzə baxan iki ördək nəqş edilmişdir.

Hələ qədim zamanlardan Şərq dekorativ tətbiqi sənətində ördək bəzək elementi kimi müxtəlif sənət əsərlərində təsvir edilmişdir. Dördbucaqlı element səkkiz əjdaha və ya ilanabənzər elementlərlə əhatə olunmuşdur. Bu elementlər təsvir forması olmaqla buludu xatırladır.

Xalçanın ara sahəsi "S"-vari və başqa müxtəlif ölçülü doldurucu elementlərlə nəqş edilmişdir. Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bala haşiyə isə üçbucaqlı həndəsi elementlərlə işlənmişdir. Bala haşiyənin hər iki tərəfi "siçandişi" adlanan nəqşlərlə əhatə olunmuşdur. Bu xalçada rəng çalarlarının incəliklə düzülmü nəticəsində rəng harmoniyası yaradılmışdır.

Xalça əla növlü parlaq yundan ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanmış iplərdən istehsal edilmişdir.

Xalça. "Malibəyli". Qarabağ qrupu. Şuşa. Azərbaycan.
XIX əsrin ortaları. Yun. Xovlu. 266 x 141

Kontrast rəngli kilimin ara sahəsində bir böyük ölçülü və iki yarımçıq gül təsviri bütün kilim boyu düzülmüşdür. Mərkəzi gölün içərisində gül çələngini xatırladan nəbati gül, çiçək və digər klassik elementlər nəqş edilmişdir. Mərkəzi göldə təsvir edilən naxışların dördə - biri yarımçıq göllərdə də təkrarlanmışdır.

Ara sahənin kənarlarında sürməyi yerlikli yarımçıq göllər ətrafdakı mədaxillərə bitişik formada tərtib edilmişdir. Mərkəzdəki gölü naxışları bu göllərdə də eyni tərtibatla işlənmişdir.

Ara sahədəki boşluqlar stilizə edilmiş gül - çiçəklə doldurulmuşdur.

Kilimin çəhrayı yerlikli haşiyəsi onlar üçün səciyyəvi olan "kilimgülü" adlanan klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Toxucu bu elementlərin rəngini növbə ilə dəyişərək kontrast, canlı və axıcı təsir bağışlayan rəng palitrası yaratmışdır. Kilim yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılmış və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

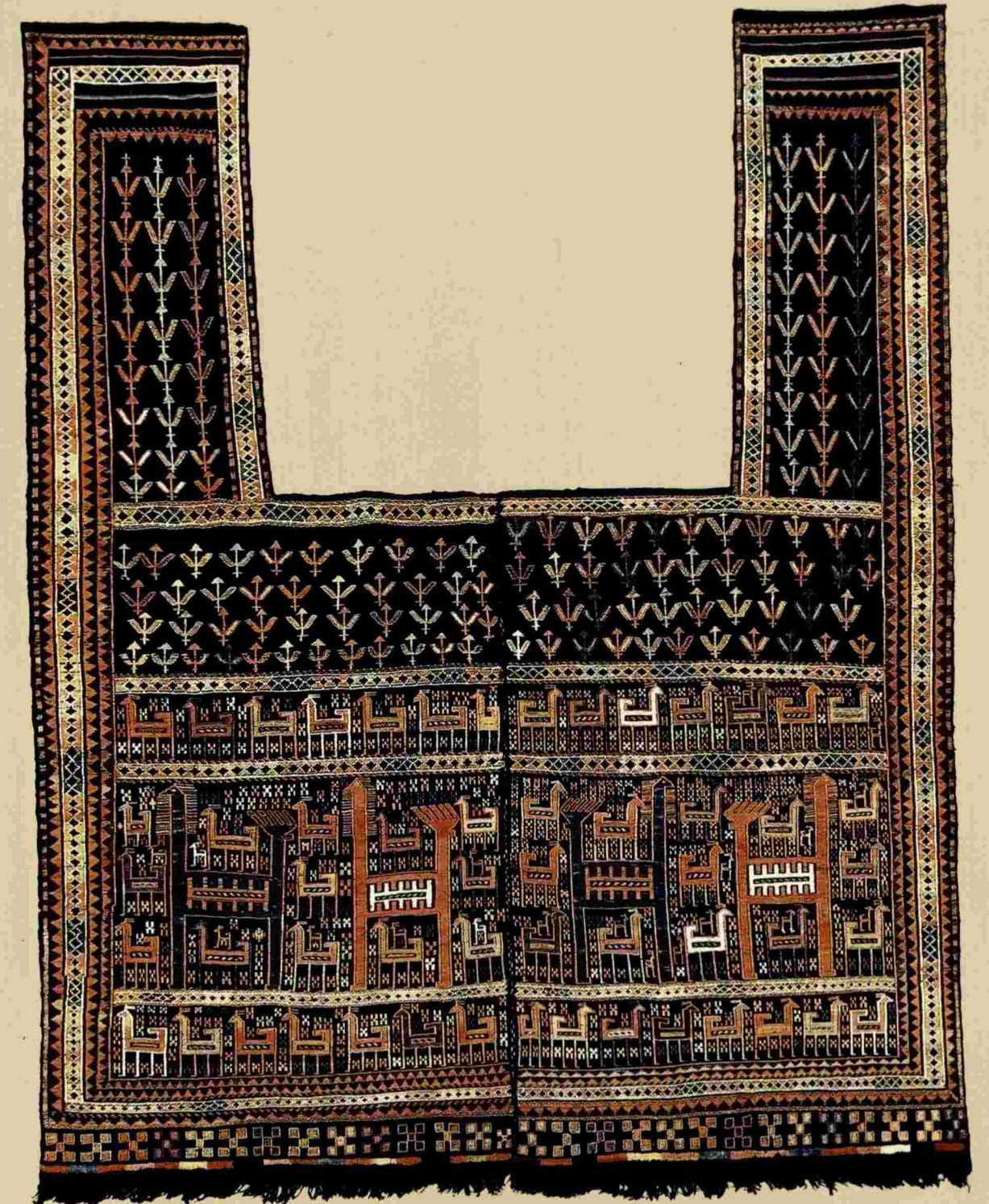
Kilim. Qarabağ qrupu. Tərtər. Azərbaycan.
XX əsrin ortaları. Yun. Xovsuz. 280 x 188

Zəngin bədii tərtibata malik olan bu məmulatın əsas bəzəyini böyük və kiçik ölçülü iki və dördəyaqlı fantastik quş təsvirləri təşkil edir. Quşlar sol hissədə üzünü sola çevirmiş, sağ hissədə isə sağa çevirmiş istiqamətdə nəqş edilmişdir. Ara sahə dörd hissəyə bölünmüşdür. Bu hissələri bir-birindən rombvari naxışlı ağ yerlikli mədaxillər ayırır.

Məmulatın ara sahəsinin yuxarı hissəsi ağaca və gül budaqlarına bənzər naxışlarla işlənmişdir.

Ara sahəni üç narıncı rəngli dilikli və bir rombvari elementlərlə bəzədilmiş ağ yerlikli mədaxil əhatə edir. Aşağı hissədəki enli haşiyə kiçik ölçülü dördbucaqlı elementlərdən yaradılan dördlächəkli gülü xatırladan naxışlarla tərtib edilmişdir. "Çul" yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Çul. Zili. Qarabağ qrupu. Ağcabədi. Azərbaycan.
XIX əsrin ortaları. Yun. Xovsuz. 183 x 160

Yaşlı toxucular və kolleksionerlər bu zilini "Şahsevən" adlandırırlar. Qoyunçuluq və maldarlıqla məşğul olan Şahsevən tayfasının adından götürülmüş bu kompozisiya dünyanın bir çox sənətsünaslarının və kolleksionerlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

Tünd qırmızı yerlikli xalçanın ara sahəsini kiçik ölçülü həndəsi elementlər təşkil edir. Bu həndəsi elementlərin içərisində qarmaqvari naxışlar yerləşdirilmişdir. Yerli toxucular bu elementləri "qoç", "buynuz" adlandırırlar.

Şərqdə və ümumiyyətlə, Azərbaycanda "qoç" və "buynuz" təsvirləri "güc-qüvvət", "bərəkət" və yaxud "bədnəzərdən qoruyucu" simvolu kimi yozulur.

Qırmızı yerlikli ara haşiyənin bəzəyi ara sahədəki elementlərlə eyni olub, yalnız kiçik ölçüsü ilə fərqlənir.

Ara haşiyəni kiçik ölçülü "kətəbə", altıguşəli ulduz, həndəsi element, "X"-ə bənzər motivlər bəzəyir.

Zili əla növü, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Zili. Qarabağ qrupu. Beyləqan. Azərbaycan.
XIX əsrin sonu. Yun. Xovsuz. 180 x 160

Ara sahənin əsas bəzəyini səkkizguşəli ulduzlar təşkil edir. Naxışlar rombvari elementlərin içərisində yerləşdirilmişdir. Rombların və ulduzların rəngi dəyişdirilərək rəng uzlaşdırılması düzgün həll edilmişdir. Burada rəng ahəngdarlığı həndəsi elementləri və ulduzları aydın nəzərə çarpdırır.

Məfrəşin oturacaq hissəsi palazlar üçün səciyyəvi olan zolaqlarla tərtib edilmişdir. Zolaqlar qəhvəyi və narıncıya çalan qırmızı rənglərdən ibarətdir.

Ensiz haşiyələr "dilikli" və "mollabaşı" elementləri ilə işlənmişdir. Bu məmulat yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Məfrəş. Zili. Qarabağ qrupu. Ağdam. Azərbaycan.
XX əsrin əvvəlləri. Yun. Xovsuz. 140 x 105

Məfrəşin əsas bəzəyini qıraqları qarmaqla əhatə edilmiş kiçik ölçülü rombvari elementlər təşkil edir. Məfrəşin qara yerlikli oturacağında stilizə edilmiş iki pəhləvan oğlan, at çapan oğlan, dördayaqlı fantastik quş və daraq təsvir edilmişdir.

Məfrəşin rəng çalarları bir-birilə uyğunlaşdırılaraq diqqəti cəlb edən bir görünüş yaradılmışdır.

Bu məmulat yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən istehsal edilmişdir.

Məfrəş. Zili. Qarabağ qrupu. Füzuli. Azərbaycan.
XIX əsrin ortaları. Yun. Xovsuz. 135 x 103

Vərninin səthi üzərində 16 əjdaha rəsmi vardır. Onların forması "5" rəqəmini və yaxud da həndəsələnmiş "S" hərfini xatırladır.

Əjdahaların səkkizinin rəngi düm ağ (pambıq iplər), səkkizininiki, isə tünd sürməyidir.

Sürməyi rəngli əjdahaların qrafik siluetini yaşıl fonlu ağ ziqzaqvari pillələr təşkil edir. Onun quyruğu, iki başı ağ, yaşıl və sürməyi rəngdə toxunmuşdur. Üzərindəki pulcuqlar isə yenə də "S" vari formaya malik qırmızı, yaşıl fonlu və kontrast konturlu elementlərlə doldurulmuşdur.

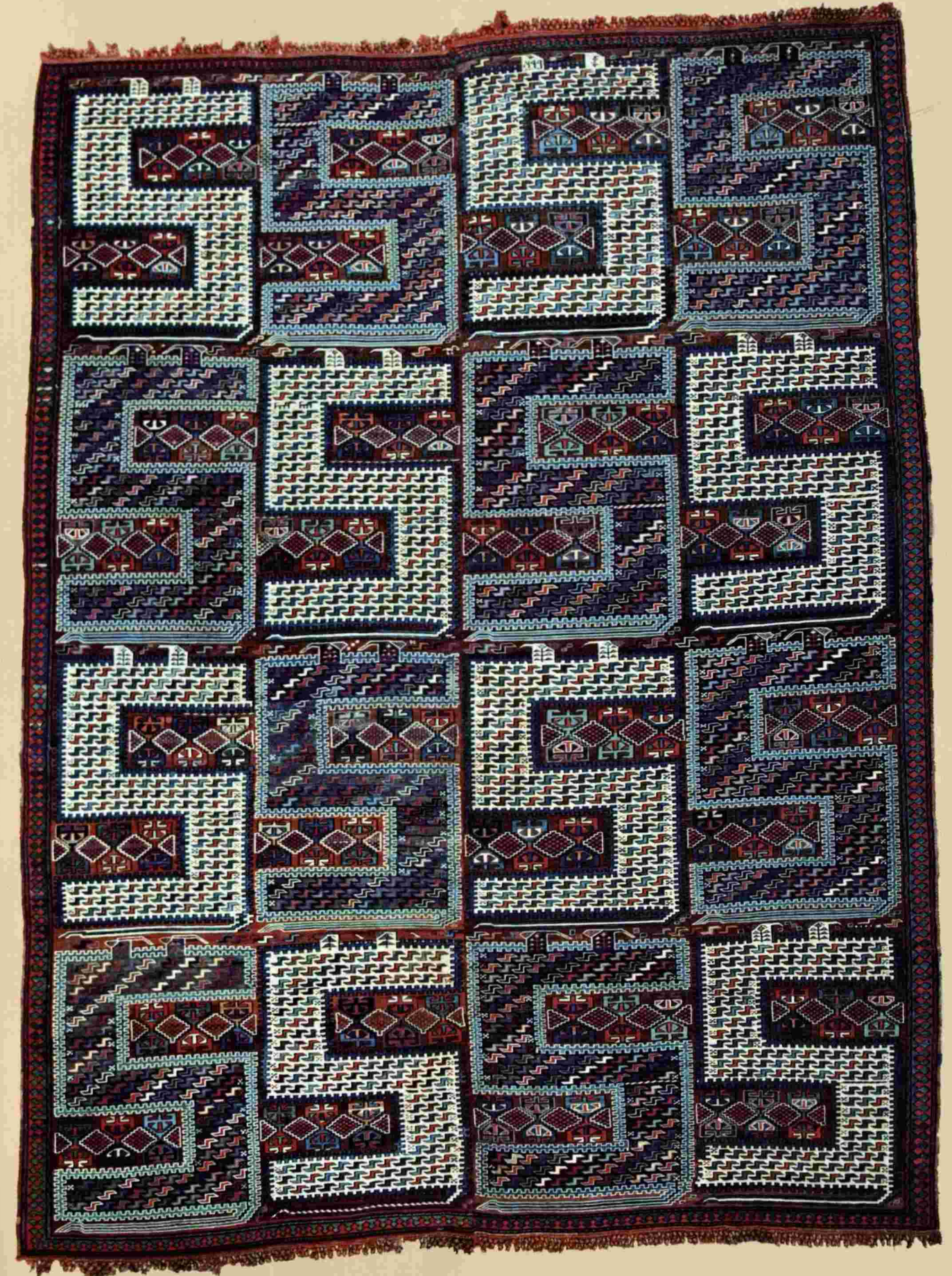
Ağ fonlu əjdahaların səthi isə qırmızı, yaşıl rəngli, əsasən, qara konturlu "S" vari elementlərlə örtülmüşdür. Əjdahaların iki baş hissələrinin təsviri üzərində əks edilən stilizə edilmiş yarpaqlı ağac rəsmi isə həyat ağacının simvolu hesab olunur. Əjdaha rəsminin ara sahə fonunda yerləşən digər həndəsi elementlər, o cümlədən rombvari və buynuzabənzər elementlər isə alaçıq və digər məişətdə istifadə edilən əşyaların təsvirini əks etdirir.

Vərninin üzərindəki əjdaha rəsmlərinin rəngləri şahmat istiqamətində verilib, üfüqi və şaquli istiqamətdə bir aşırı dəyişilir.

Məhz buna görə də əjdahaların rəsmlərinin rəngləri ifadəli və dinamik olub, uzaq məsafədən çox aydın görünür.

Vərninin ümumi fakturası incə, onun üz iplərinin rəngi əlvan olub, ipək təsəvvürü yaradır. Bu da xalçaların toxunuşunda mahir ustanın işlədiyini sübuta yetirir.

Vərniki ayrı-ayrı toxunub bir-birinə birləşdirilən hissədən ibarətdir. Onu toxuyan ustanın təcrübəsinin çox olması tikişin görünməməsinə səbəb olmuşdur. Bu vərninin saçqları çox gözəl tor formasında hörülmüşdür və vərninin yuxarı hissəsində əjdaha təsvirinin ağ rəngli ağzında ya 994, ya da 1299 hicri rəqəmləri yazılmışdır.

Vərn. Qarabağ qrupu. Bərdə, Azərbaycan.
XIX əsrin sonu. Yun. Xovsuz. 265 x 205

Çəhrayıya çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi müxtəlif ölçülü göllərdən ibarətdir. Rombvari formada olan bu göllər xalçanın mərkəzində şaquli istiqamətdə bir-birinin ardınca düzülərək çox diqqətəlayiq bir görkəm almışdır.

Göllərin aşağı və yuxarı hissəsində üçbucaq formalı qübbələr xalçanın gözəlliyini tamamlayır və ümumi görünüşünü zənginləşdirir.

Qara yerlikli göllərin Qarabağın "Balıq" xalçaları üçün xarakterik olan çiçək və yarpaqlarla bəzədilmişdir.

Ara sahənin kənar hissələrində göllərin yarısı hər iki tərəfdə xalça boyu düzülərək təsvir edilmişdir. Göllərin dördü bir hissəsi künclərdə yerləşdirilərək tam kompozisiya yaradılmışdır.

Xalçanın sürməyi yerlikli ana haşiyəsində bir-birinin ardınca su axınına xatırladan rombvari elementlər nəqş edilmişdir. Ana haşiyənin yerliyinin göllərin yerliyi ilə eyni rənglə təkrarlanması xalçaya ciddi görkəm verir. Bala haşiyələrin xalçanın ara sahəsinin rənglərinə uyğun tərtibatı qanunauyğunluqla uzlaşaraq canlı vəhdət duyğusu yaradır.

Xalça əla keyfiyyətli, əl üsulu ilə ayrılan və təbii boyaqlarla boyanan iplərdən toxunmuşdur.

Xalça. "Dəryanur". Qarabağ qrupu. Şuşa. Azərbaycan.
XIX əsr. Yun. Xovlu. 327 x 153

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Layihənin rəhbəri
Vidadi MURADOV
dosent

Layihənin redaksiya heyəti
Kərim ŞÜKÜROV
tarix elmləri doktoru

Asya ŞİRƏLİYEVƏ
sənətsünas

Dizayn Aydın Muradov

Foto Tural Bahadurov

Layihədə dünya muzeylərində qorunan əntiq
Qarabağ xalçalarının təsvirlərindən
istifadə edilmişdir. Həmçinin, "Azər-İlmə"nin
"Sehrlilişlər kolleksiyasından əntiq və
"Azər-İlmə"də qədim xalça təsvirləri əsasında,
təbii boyalarla ipek və yun
iplərdən istifadə etməklə istehsal olunan
Qarabağ xalçalarının təsvirləri verilmişdir.

Layihədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
fotolarından istifadə edilmişdir.

Bakı-"ELM"-2011

ISBN 978-9952-453-04-1

4904000000

655(07)-2011